

“Siyasi və sosial iqtisadi coğrafiya” fənnindən imtahan suallarının cavabları.

I kollokvium

1. **Fənnin predmeti:** dünya dövlətlərinin siyasi – iqtisadi cəhətdən formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri. **Məqsədi:** bütün dünya ölkələri haqda məlumat, onların təbii resurs potensialı, əmək ehtiyatları, dünyada tutduqları siyasi əhəmiyyəti və s. ilə əlaqədar araşdırmalar. **Vəzifələri:** Yerli ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə istehsalın intensivləşdirilməsi; dünyada və ayrı – ayrı bölgələrdə bəşər cəmiyyətinin ərazi-təşkili xüsusiyyətləri; ölkələrin tarixi inkişafı xüsusiyyətlərini nəzərə almaqlaməhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi; dünyada baş verən proseslər və s.

2.İstehsalın yerləşmə qanunauyğunluqları: 1) İctimai istehsalın inkişafı əsasında istehsalın yeni formalarının-ərazi-istehsal komplekslərinin (ƏİK) yaradılması. 2) Regionların və iqtisadi rayonların təsərrüfatlarının kompleks inkişafı. 3) Respublikaların, ayrı – ayrı rayonların inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi;

İstehsalın yerləşmə prinsipləri: 1) istehsalın xammal, yanacaq, enerji mənbələrinə və istehlak rayonlarına yaxınlaşması. 2) beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə etmək.

İstehsalın ərazi təşkilinin əsas tipləri: 1) texniki – iqtisadi amillər 2) təbii amillər. 3) tarixi amillər. 4) sosial, siyasi, hərbi – strateji və başqa amillər.

3. İnsan cəmiyyətinin inkişafını əks etdirən dünyanın müasir siyasi xəritəsinin formalaşması uzun tarixi yol keçmişdir. Siyasi xəritə bir neçə formalaşma mərhələlərinə bölünür. 1) Qədim dövr-eramızın V əsrinə qədərki dövrü əhatə edir. 2) Orta əsrlər dövrü-V-XV əsrləri əhatə edir. 3) Yeni dövr-XV – XVI əsrlərdən I-Dünya Müharibəsinin qurtarmasına qədər olan dövrə uyğun gəlir. 4) Ən yeni dövr – I Dünya Müharibəsinin qurtarması və Rusiyada Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra başlamışdır. XX əsrin 90- cı illərindən SSRİ daxilində milli – azadlıq hərəkatının baş qaldırması ilə əlaqədar SSRİ kimi qüdrətli dövlət dünyanın siyasi

xəritəsindən silinir, müstəqil dövlətlər ortaya çıxır. Dünyanın siyasi xəritəsində dəyişikliklər hələ də davam edir.

4. Dövlətlər iqtisadi – sosial inkişaf səviyyəsinə, yəni əhalinin adambaşına düşən ərzaq və sənaye məhsulları, təhsil səviyyəsi, nəqliyyatla təminat, tibbin keyfiyyəti və s-yə görə olan qruplara aid edilir.

Dünya ölkələri 2: İnkişaf etmiş ölkələr (İEÖ) və İnkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) qruplarına ayrılırlar. İEÖ - ə 60 – a qədər ölkə daxildir. Böyük 7 – lərə - ABŞ, Yaponiya, AFR, Fransa, Britaniya, İtaliya və Kanada aid edilir. Yüksək sosial inkişaf səviyyəsinə çatmış kiçik ölkələrə İsveçrə, Avstriya, Belçika, Niderland, Norveç, və s. aid edilir. İEOÖ – in (inkişaf etməkdə olan ölkələr) əksəriyyətini – Asiya, Afrika, Latin Amerikasını və Okeaniyada olan keçmiş müstəmləkə ölkələri təşkil edir. (160 – a yaxın ölkə.)

5. Hal – hazırda dünyanın müasir siyasi xəritəsində 249 dövlət, xüsusi statuslu ərazi, müstəmləkə mülkü və ərazi mövcuddur. Ərazi dedikdə - keç kim tərəfindən tanınmayan, qondarma, səlahiyyəti olmayan varlıq nəzərdə tutulur. Məsələn Dağlıq Qarabağ, Kəşmir və s. Bundan başqa Şərqi Avropada – Yuqoslaviyanın 5 dövlətə bölünməsi və Çexoslovakiyanın 2 yerə ayrılmasının yaddan çıxarmaq olmaz.

6. Siyasi xəritədə dövlətlər ərazilərinin böyüklüyünü və kiçikliyinə (böyük, orta, kiçik və cırıtdan – mikro dövlətlər), əhalisinin sayına (100 mly – dan artıq əhalisi olan), coğrafi mövqelərinə (materikdaxili, dənizkənarı; yarımada, ada, arxipelaq dövlətlərinə) okeana çıxışı olmayan dövlətlərə, idarəetmə formalaşmasına (respublika və monarxiya), inzibati - ərazi quruluşuna (Unitar və federativ) və iqtisadi sosial – inkişaf səviyyəsinə (İEÖ və İEOÖ) görə qruplaşdırılmışlar.

7. Təbii resurslar cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan təbii elementlərdir. Bura – insan həyatı və məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün təbiətdə istifadə edilən və edilməsi mümkün olan resurslar daxildir. Bu fəaliyyətdə iştirak etməyən, lakin maddi istehsal və qeyri maddi istehsal sahələrində zəruri olan komponentlərdə var ki, o da təbii şərait anlayışıdır. Təbii resurslardan səmərəli

istifadə bütün dünya ölkələrinin başlıca problemidir. Təbii resurslar bəşəriyyət yaranmamışdan əvvəl mövcud olmuş və onun insanlara ehtiyacı yoxdur. Lakin insan yarandığı gündən indiyədək özünün tələbatlarını ödənilməsi üçün təbiətə müraciət edir. Təbii resurslar tükənən, tükənməyən, bərpa olunan, bərpa olunmayan, real, potensial, sadə, mürəkkəb, bir məqsədli, müxtəlif məqsədli və s. bu kimi təsnifatlara bölünür.

8. Təbii resurslar bir çox sahələrə bölünür. Onların ən başlıcası – mineral resurslardır. Mineral – xammal resurslarının ən əsas sahəsi olan – faydalı qazıntılardır. Faydalı qazıntılar sırasında ən başlıca yer – mineral yanacaq ehtiyatlarına məxsusdur. Mineral yanacaq ehtiyatları içərisində kömür özünəməxsus yer tutur. Dünyada 15-30 trln ton kömür ehtiyatı aşkarlanmışdır. Kömür ehtiyatının 90% - dən çoxu Şimal yarımkürəsində cəmlənmişdir. Dünya ölkələri arasında ən çox kömür ehtiyatına malik – MDB, ABŞ və ÇXR – dır. Ümumi ehtiyatın 80% - i bu dövlətlərin ərazisindədir. İEOÖ – dən – Hindistan, Botsvana, Latin Amerikasının bir çox ölkələri də kömür ehtiyatlarına malikdirlər. Dünyanın 83 ölkəsində kömür ehtiyatı kəşf edilmişdir.

9. Mineral resurslardan neft və qaz yanacaq növləri istehsalında xüsusi yer tutur. Neft 102, qaz isə 85 ölkədə ehtiyatlara malikdir. Mövcud 30 nəhəng neft yatağının 15 – i İran körfəzi sahillərində yerləşir. Bunlardan: Səudiyyə Ərəbistandakı Qavar yatağını, həmin regionda Es – Saffaniya yatağını, Küveytdəki – El – Burkan yatağını, İran İslam Respublikasındakı – Ağacari yatağını, Alyaskadakı Prado-Bey yatağını və s. göstərmək olar. Bu ölkələrdən başqa neft hasilatına görə - Rusiya, Meksika, Venesuela, Nigeriya, Litviya, ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və s. fərqlənirlər. Qaz hasilatına görə isə RF, ABŞ, Kanada, İran körfəzi ətrafi ölkələri, Böyük Britaniya, Hollandiya, Türkmənistan və s. fərqlənir. Dünyanın nəhəng qaz yataqları Qətərdə “Nord” adlanır. Bundan başqa İranın Cənubi Pars yatağını, Niderlandın Qraningen əyalətindəki Slokteran yatağını və s. göstərmək olar. Dünyadakı 20 nəhəng qaz yatağından 9 – u RF – da yerləşir.

10. Yer kürəsi alternativ enerji mənbələri ilə , yəni – geotermal enerji ilə də zəngindir. Geotermal enerji mənbələri 2 tipə bölünür: 1) yeraltı təbii istilik mənbələri (qaynar sular, buxar) 2) dağ süxurlarının daxili istiliyi. Geotermal enerji 4 əsas xüsusiyyətə malikdir: 1) onlar tükənməyən sərvətlərə aiddir. 2) bu enerji mənbələri çox geniş yayılmışlar. 3) geotermal enerji böyük vəsait qoyuluşu tələb etmir. 4) bu enerji mənbələri ekoloji cəhətdən tam zərərsizdir.

11. Torpaq resursları dünya torpaq fondunun təsərrüfat üçün yararlı hissəsidir. Ümumi sahəsi 149 mln km² və ya 14, 9 mlrd ha – r. Ayrı-ayrı regionlar içərisində torpaq fondunun böyüklüyünə görə Afrika, MDB, Xarici Asiya, Şimali və Cənubi Amerika fərqlənirlər. İnsanlar torpaq fondunun strukturuna təsir etmiş, onu tədricən dəyişdirmişlər. Bu, əkilən torpaqların genişlənməsi, otlaq və meşə sahələrinin sıxışdırılması ilə izah olunur. Daha çox becərilən torpaq sahələrinə dövlətlərdən: ABŞ, Hindistan, RF, ÇXR, Kanada, Qazaxıstan və s.-dir. Təbii çəmənlik və otlaq sahələri bütün dünya regionlarında becərilən torpaqlardan üstünlük təşkil edir. Meşə torpaqları – MDB; Xarici Avropa, Şimali Amerikada böyük sahə tutur.

12. Dünya torpaq fondunun əsas problemi – kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların deqradasiyasıdır. Torpaqların deqradasiyasına – onların eroziyası, çirklənməsi, şoranlaşma, bataqlıqlaşma və s. aid edilir. Bəşəriyyət artıq buna görə 2 mlrd ha məhsuldar torpaq sahəsini itirmişdir. Səhrələşmə – Yer Kürəsində hələ insan cəmiyyətinin formalaşdığı dövrdən əvvəl mövcud olmuşdur. Hal – hazırda dünyanın 1/3 – ni tutan arid qurşaqda 8 mly km² sahəni səhralar tutur. (Şimali Afrika və Asiyanın səhraları.) Bu sahənin yarıya qədəri dünyanın böyük səhrası – Saxaranın payına düşür. Hazırda da məhsuldar torpaqların səhralara çevrilməsi prosesi davam edir. Səhrələşmənin davam etməsinin başlıca amillərindən biri insan fəaliyyətidir.

13. Yer kürəsinin ümumi su ehtiyatı 1386 mln km³-dir. Onun yalnız 2,5% - i həyat üçün zəruri olan şirin su ehtiyatıdır. Onların böyük həcmi Antraktida və Qrenlandiyanın buzlaqlarında çəmlənmişdir. Hər nəfərə dünyada 230 mln m³ – su düşür. Suyun tükənməyən sərvətlərə aid edilməsinə baxmayaraq, o, dünyada qeyri

– bərabər paylanmışdır. Müasir dövrdə sürətlə artan şəhərlərin, sənayenin, kənd təsərrüfatının su ilə təminatı müəyyən iqtisadi və ekoloji çətinliklərlə rastlaşır. Bir çox böyük şəhərlər üçün “su acılığı” xarakterikdir. Suyun böyük əhəmiyyəti var. İnsan susuz – 3- 4 gündən artıq qala bilməz, tarlaların suvarılmasında, məişətdə, bütün coğrafi təbəqədə, proseslərdə su iştirak edir.

14. Dünya Okeanının tərkibinə dənizlər, körfəzlər, boğazlar daxildir. Dünya okeanının orta dərinliyi 3794 m, maksimal dərinliyi 11022 m – dir. (Marian çökəkliyi) . Dünya okeanı 4 hissəyə ayrılır: 1) Sakit okean. 2) Atlantik okean. 3) Hind okeanı. 4) Şimal Buzlu okeanı. Dünya okeanının mineral ehtiyatları 2 hissəyə: onun suyunda və dibində olan resurslara ayrılır. Dəniz suyunun əsas resurslarından biri xörək duzu, maqneziumdur. Bundan başqa, kükürd, brom, aliminyum, mis, uran, gümüş, qızıl da vardır. Self zonasının əsas resursları neft və qazdır. Bundan başqa, dəmir filizi, nikel, qalay, civə kimi faydalı qazıntıları da göstərmək olar. Dəniz sahillərində səpələnmiş sərvətlər də Dünya okeanı ehtiyatlarına aid edilir. (qalay, sirkon, almaz, kəhraba və s.)

15. Bitki resurslarının arasında meşələrin böyük əhəmiyyəti var. Meşələr bərpa olunan resurslardır. Son 200 il ərzində meşə sahələri 2 dəfə azalmışdır. Dünyanın meşə sahəsi 2 qurşaqda: şimal və cənub qurşaqlarında yerləşir. Şimal meşə qurşağının meşə sahələri– RF, Kanada, ABŞ – dir. (iynəyarpaqlı meşələr üstünlük təşkil edir.) Cənub meşə qurşağının 97% - i enli yarpaqlı meşələrdir. Cənubda yerləşən tropik meşələr 76 dövlətin ərazisində: Afrikada, Latın Amerikasında və Asiya dövlətlərindədir. Meşələr oksigeni bərpa edir, yeraltı suları və torpağın məhsuldarlığını qoruyur. Meşə xammalından müxtəlif məhsullar (kağız, mebel, tikinti materialları və s.) əldə olunur.

16. İqlim resurslarına tükənməyən günəş və külək enerjisi, rütubət daxildir. Günəş enerjisi müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə görə qiymətləndirilir. O müxtəlif göstəricilərlə ölçülür (coul, kilokolori və kilovat). Günəş enerjisindən bir çox ölkələr istifadə edirlər. (ABŞ, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Brazilya və s.) Küləyin enerji potensialı da müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bu potensial 300 mlrd kvtsaat hesablanmışdır. Külək enerjisindən Çin, Hindistan, Misirdə 2000 il əvvəl istifadə

edilib. Hazırda Fransa, İtaliya, Danimarka, ABŞ və s. ölkələr külək qurğuları sahəsində təcrübə yığmışlar. İqlim resursları kənd təsərrüfatına xidmət edən, havanı, rütubəti, işığı, istini özündə birləşdirən aqroiqlim resurslarını da əhatə edir.

17. İstirahət, müalicə, turizm məqsədləri üçün istifadə olunan rekreasiya resursları istifadə olunma xüsusiyyətlərinə görə tanınırlar. Rekreasiya resursları estetik və müalicə - sağlamlıq xüsusiyyətlərinə də malikdir. Onları təbii və antropogen – rekreasiya resurslarına ayırırlar. Təbii – rekreasiya resurslarına – okean, dəniz, çimərliklər, meşə örtüyü, mineral bulaqlar və s aiddir. Antropogen – rekreasiya resurslarına - Misir ehramları, Qədim Çin Səddi, Yunanıstan, Romanın qədim abidələri, Sankt – Peterburqdakı – Ermitaj, Hindistanda Tac – Mahal məqbərəsi, və s. icəri – şəhər misal ola bilər.

18. Əhali məhsuldar qüvvələrin aparıcısı elementi olmaqla ən qiymətli kapital hesab edilir. O istehsalla istehlak arasında körpü rolunu oynayır. Əhali dinamikası onun təbii artımını, doğum və ölüm göstəricilərinin fərqi müəyyən edir. Dünya əhalisinin sayı 7 milyardan çoxdur. Hazırda dünya əhalisinin yarısının yaşı 25 – dən az, 1 milyardan çoxu 15-24 yaşındadır. Hazırda dünya əhalisi ildə 89 mly nəfər artır. (1,33%). Proqnozlara görə, 2050 – ci ildə dünya əhalisinin sayı 7,3 – 10,7 mlrd nəfərə çatacaqdır. Əmək ehtiyatları dedikdə - əmək prosesində iştirak edən (işləmək qabiliyyəti olan) insanlar baza düşürlər. (kişilər 17 – 65 yaş, qadınlar 17-60 yaş)

19. Dünya təsərrüfatı bütün ölkələrin təsərrüfatlarının məcmusu olaraq birbirilə sıx əlaqədə olan sahələrdən ibarətdir. Dünya təsərrüfatı müxtəlif ictimai – iqtisadi – siyasi amillərin təsiri altında formalaşmış və çox mürəkkəb quruluşa malikdir. O ən sadə alətlər istehsalından başlayaraq mürəkkəb elektron texnikasından robot istehsalına qədər yol keçmişdir. Dünya təsərrüfatının əsas sahəsi – sənayedir. Dnnya sənayesində 500 mln nəfərdən artıq işçi qüvvəsi çalışır. (Çin, ABŞ, RF və s.) Sənayedə yanacaq energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, tikinti, xalq istehlakı malları istehsalı dünya təsərrüfatının tanılan sahələri sayılır.

20. Energetikaya – yanacaq növlərinin, elektrik enerjisi mənbələrinin axtarışı, mənimsənilməsi, hasilatı, emalı və nəql edilməsi daxildir. Əsas enerji daşıyıcılarına – neft, qaz, kömür, atom enerjisi aiddir. Yanacaq – energetikanın əsas sahələrindən biri neft sahəsidir. Onun emalından 2500 – dən artıq məhsullar alınır. Neftin geoloji ehtiyatı 800 mlrd tondan çoxdur. Bunun 70% - i Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin payına düşür. Neft ehtiyatlarının çoxu İEOÖ ərazisindədir. Ən çox neft ixrac edən ölkələr Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, BƏƏ, Küveyt, RF, ABŞ, Venesuela və s.-dir. Yanacağın aparıcı sahələrindən biri də qaz sənayesidir. RF – da 33%, Yaxın və Orta Şərqdə 30%, Şimali Amerika ölkələrində 5% qaz ehtiyatı müəyyən edilmişdir. (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Əlcəzair, və s.). Kömür yanacaq – energetika kompleksinin ən qədim sahələrindəndir. Ehtiyatı 30 trln t-dan çoxdur. Çində, ABŞ – da, CAR, Böyük Britaniya, Kanada və s. Ölkələrdə istehsal edilir. Bunların payına ümumi istehsalın 60% - dən çoxu düşür.

21. Metallurgiya ağır və yüngül metallar istehsalını özündə birləşdirir. Metallurgiya iki sahəyə ayrılır: qara və əlvan metallurgiya. Məhsul istehsalında ölçüsünə görə qara metallurgiya üstünlük təşkil edir. Qara metallurgiyanın xammalı olan dəmir filizi ehtiyatı dünyada 800 mlrd ton olmaqla – RF – da, Brazilya, Avstraliya, Kanada, Hindistan və s. ölkələrdə aşkarlanmışdır. Dəmir filizi hasilatında – Çin, Brazilya, Avstraliya, RF, Ukrayna, ABŞ və s. dövlətlər seçilirlər. Regionlar arasında – polad istehsalında - Xarici Avropa, AFR, İtaliya, Böyük Britaniya və s. tanınırlar.

22. Əlvan metallurgiya çuqun və polad əridilməsi kimi dünya sənayesinin qədim sahələrindən hesab edilir. Dünyada 70 – dən artıq əlvan metal növü istehsal olunur. Hal – hazırda dünyanın 50- dən artıq ölkəsində alüminium istehsal olunur. Müasir dünyada ABŞ, RF, Çin, Kanada, Avstraliya, CAR ən çox alüminium istehsal edir. Mis konsentratı istehsalında Çili, ABŞ, Kanada, Çin, Peru tanınırlar. Dünyanın 100 dən çox ölkəsində qızıl hasil olunur. (CAR, ABŞ, Avstraliya, Kanada və s.)

23. Maşınqayırma dünya emal sənayesinin aparıcı sahələrindəndir. Maşınqayırmanın metal emalı da daxil olmaqla 200-dən çox istehsal sahəsi var. O,

ümumi maşınqayırma, nəqliyyat maşınqayırması, elektron, elektrotexnika, cihazqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, hərbi – texniki və s. sahələrə ayrılır. Müasir maşınqayırmanın ən yeni sahəsi aviaraket – kosmik sənayesi sayılır. Raket və kosmik aparatlar istehsalı ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya üçün səciyyəvidir. Robot texnikasında Yaponiya dünyada liderlik edir. Dəzğahqayırmada Qərbi Avropa ölkələri, Şimali Amerika, Yaponiya, Çin; gəmiqayırmada – Koreya, Yaponiya, Çin, Almaniya, avtomobil maşınqayırmasında ABŞ, Yaponiya, AFR, Fransa, Koreya Respublikası və s. təşkil edirlər. Dünyada “Ceneral - Motors” (ABŞ) Yaponiyanın “Toyota”, “Nissan”, “Xonda”, Almaniyanın “Folksvagen”, İtaliyanın “FIAT”, Fransanın “Reno” və s. avtomobil korporasiyaları fəaliyyət göstərirlər.

24. Kimya dünya sənayesinin ən cavan sahələrindəndir. Kimyanı başqa təsərrüfat sahələri ilə kombinələşdirdikdə koks – kimya, neft – kimya, meşə - kimya və s. kimi istehsal sahələri yaranır. Kimya müxtəlif mineral sərvətlərdən, oduncaqdan, sudan, havadan, istehsal tullantılardan geniş istifadə edir. Kimya sənayesi mədən, əsas sintez, polimerlər və s. kimyasından, habelə parfümeriya, kosmetika məhsulları verən zərif kimyadan ibarətdir. Mineral kübrə üzrə ixtisaslaşmış regionlardan: 40% - Xarici Asiya, 25% - Şimali Amerika, 15% - MDB, 12% - Qərbi Avropa – dır. Kimya sənayesi üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdən: Çin, ABŞ, Kanada, Hindistan, RF, AFR, Belarusiya, Fransa və s – dir.

25. Dünya təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biri də tikinti materialları sahəsidir. Dünyanın ayrı – ayrı regionlarında sement, kərpic, qips, şüşə və s. verə bilən müəssisələr yaradılmışdır.. Bu məhsullar əsasında iri evtikmə kombinatları, dəmir-beton, şifer, divar blokları və s. istehsal olunmaqdadır. Tikinti materialları sahəsində sement istehsalı aparıcı sayılır. Hazırda RF – da 50 mlyn ton, Azərbaycanda 1,3 myn ton çox sement istehsal olunur. Dünya ölkələrindən Çin, ABŞ, Fransa, Yaponiya, Kanada və s. fərqlənirlər. Digər istehsal sahələrindən biri də tikinti şüşələri müəssisələridir. (RF, Ukrayna, Mərkəzi Asiyada, Azərbaycan və s.)

II kollokvium

1. Dünya təsərrüfatının ən qədim sahələrindən biri hesab edilən yüngül sənaye insanların gündəlik tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənən məhsul növləri verir. Yüngül sənaye modanın, zövqün, bazarın tələbatının gedişini nəzərə alan ən dinamik sahə kimi özünü göstərir. Yüngül sənayenin tərkibi çox mürəkkəbdir. Buraya ipəyirmə, toxuculuq, göndəri, xəz, toxuma, trikotaj xalça, ayaqqabı, qalantereya, zərgərlik məmulatları, farfor, toxuma, texniki parça, baş geyimləri, balıqçılıqda istifadə olunan torlar- şəbəkələr istehsal sahələri daxildir. Yüngül sənaye ona bitki xammalı-pambıq, kətan, çətənə, eləcə də heyvandarlıq xammaları sayılan gön-dəri, xəz – dəri, yun, barama verən kənd təsərrüfatı ilə sıx surətdə bağlıdır. Kənd təsərrüfatından başqa yüngül sənaye üçün xammal bazası sayılan digər sahə- kimyadır. Üzvi kimya sintetik və üzvi materialları- süni ipək, süni dəri, kimyəvi lif, və s – ni də yüngül sənayeye istiqamətləndirir. Toxuculuq sənayesi həm struktur, həm də ərazi cəhətdən köklü surətdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Natural-ipək, yun, pambıq parçalara qarşı kimyəvi liflərdən hazırlanan parçalar rəqabət rolunda çıxış etməyə başlamışdır. Hal – hazırda qiyməti çox yüksək olan natural parçalar az miqdarda buraxılır. Yüngül sənayedə toxuculuq, tikiş, ayaqqabı sahələri liderlik edərək ümumi məhsulun 1/3 – ni verirlər. Yüngül sənaye məhsullarının – 45%-i İÖÖ – lər hesabına əldə olunur. Kətan parça toxunmasının fabrikləri Rusiya, Fransada, Belçikada, Niderlandda, Böyük Britaniyada cəmlənmişdir. Təbii ipək parça toxunması yenidən sürətlənsə də onun müəssisələrə hələ qədimdən Çində, Yaponiyada, Hindistanda mövcud olmuşdur. Toxuculuq sənayesinin xüsusi növündə xalçaçılıq durur. Bu sahədə İEÖ – dən ABŞ, Böyük Britaniya, Belçika tanınsalar da, Hindistan həm istehsalçı, həm də ixracatçı rolunda çıxış edir.

2. Qədim təsərrüfat sahələrindən sayılan yeyinti sənayesi çoxsahəliliyi ilə tanınır. O, əhalini başlıca ərzaq məhsulları ilə təmin edir. İstər İEÖ – də, istərsə də İÖÖ – də yeyinti məhsulları istehsalı gündən – günə artır. Yeyinti sənayesinin unüyütmə, şəkər, ət, ət məhsulları, süd, süd məhsulları, qənnadi,

konserv, yağ, vitamin, və s. istehsal edən 30 – dan artıq sahəsi vardır. Yeyinti sənayesi məhsulları kənd təsərrüfatı ilə daha çox əlaqəlidir. Yeyinti sənayesinin tərkibində ət istehsalı sahəsi çox böyük əhəmiyyəti kəsb edir. Adambaşına ət istehsalı 40 – kq-a yaxındır. Adambaşına düşən ət istehsalının kəmiyyət göstəricisi ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Qərbi Avropa – 47% əti ixrac edərək burada Niderland, Fransa, Danimarka dövlətləri fərqlənirlər. Bu sahədə ABŞ – in xüsusi çəkisi 20% olmaqla dünyada 2 – ci, Okeaniya isə dünyada 3 – cü yerdədir. AFR, Yaponiya və İtaliya ət idxal edən ölkələrdir. Sakit okeana çıxışı olan ölkələr 70%, Asiya və Cənubi Amerika dəniz məhsullarının $\frac{3}{4}$ -nü tədarük edirlər. Balıq və müxtəlif dəniz məhsulları verən dünyanın qabaqcıl 10 ölkəsindən 9 – u Sakit okean hövzəsində yerləşir. Bu sahədə Çin dünyada 1 – ci yeri tutmaqla ildə 26 min ton məhsul verə bilər. Dünyada 1000-dən artıq növ pendir tədarükündə Qərbi Avropa ölkələri həmişə qabaqcıl yer tutmuşlar. Fransada 600 növdən az olmayan pendir buraxılır. Son illər dünyada – 30 milyard litrdən artıq üzüm şərabı istehsalına yarıdan çoxunu İtaliya, Fransa və İspaniya verməkdədi.

3. ASK – nın strukturu 3 aparıcı: sferadan, istehsal və infrastruktur sahələrdən ibarətdir. Bunlardan 1 – cisi ASK – nın istehsal vasitələri istehsal sahəsini (traktor, digər müxtəlif maşınlar, kimya və s.), 2 – cisi kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatını, 3-cüsü kənd təsərrüfatı məhsullarının toplanmasını, saxlanmasını, emalını və onların reallaşdırılmasını əks etdirir. Kənd təsərrüfatının inkişafı ekstensiv və intensiv yollarla təmin edilir. Ekstensiv üsul əkin sahələrinin genişləndirilməsi, əvvəllər istifadə olunmamış torpaq sahələrinin istifadəyə verilməsi, heyvanların sayının çoxaldılması nəticəsində ha hesabı məhsul istehsalını artırmaq intensiv inkişaf yolu adlanır. Kənd təsərrüfatının intensivliyinə suvarma, kimyalaşdırma, elektriklişdirmə, mexaniklişdirmədən başqa, əsas istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması nəticəsində nail olmaq mümkündür.

4. ETİ-in nailiyyətlərindən istifadə edərək kənd təsərrüfatına ha hesabı ilə daha çox məhsul verə bilən bitki sortlarının daxil edilməsi, irriqasiya

işlərinin yüksək səviyyədə aparılması, kənd təsərrüfatı sahələrinin sənayeləşdirilməsi – maşınlaşdırılması, bitkilərin qorunmasına lazım olan vasitələrdən istifadə mexanikləşdirmə, elektriklişdirmə, eləcə də kimyalaşdırma – yüksək məhsuldarlı kənd təsərrüfatının inkişafı üçün başlıca şərtlərdən sayılır. Bunları yalnız güclü sənayenin mövcudluğu şəraitində həyata keçirmək mümkündür. Bu sahədə İEO seçilir. Taxılçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün – 650 mln ha əkin sahəsi (45%) ayrılmışdır. Dünya regionları, taxılçılığın kəmiyyət – keyfiyyət göstəricilərində bir – birindən fərqlənirlər. Rusiyada, Böyük Britaniyada, Fransada, ABŞ – da ümumi əkin sahəsinin 50-60% - i, Polşada, Macarıstanda, - 60-65%, Almaniyada – 70%- dən artığı, Yaponiyada -90% - dən artığı taxılçılıq üçün ayrılmışdır. Taxılçılıq sahəsində buğda, çəltik və qarğadalı daha çox əkin sahəsinə malikdir. Hər il dünyada 2,6 mlrd tondan artıq taxıl tədarük olunur ki, burada da – Çin, ABŞ, Hindistan, Rusiya, Fransa, İndoneziya taxıl tədarük edirlər və s. ölkələr. Taxıl tədarükündə Cənubun xüsusi çəkisi – 55% - dən artıqdır.

5. Buğda əkinləri üçün ayrılmış 230 mln ha – dan XX əsrin sonu XXI əsrin başlanğıcında 600 mln t məhsul toplanılmışdır. Dünyanın 70 – dən artıq ölkəsində buğdanın – 20- dən çox növü becərilərsə də, üstünlük onun bərk və yumşaq növlərinin əkilməsinə verilir. Bərk növlərdən makaron, vermeşil və s. əldə edilməsində geniş istifadə olunur. Məhsul tədarükündə Çin liderlik edərək ildə - 121 mln t kəmiyyət göstəricisinə malikdir. Sonrakı yerləri – Hindistan, ABŞ, RF, tuturlar. Qarğadalı Amerika bitkisi olub – 140 mln ha əkin sahəsinə malik olan tropik zonanın bitkisi sayılır. Onun 7 növü vardır. O, əsasən Şimali Amerikada, Asiyada becərilir. Son vaxtlar Şin, Brazilya, Meksika, Fransa, Argentina qarğadalı əkinləri ilə tanınmaqdadırlar. Eyni zamanda, Yaponiya, Koreya Respublikası, Çin, RF, ən çox qarğadalı məhsulu idxal edən ölkələrdir. ABŞ – da qarğadalı əkilməsi, becərilməsi, yığılması 100% mexanikləşdirilmişdir.

6. Əkinçilik sahəsinin biri də texniki emala malik olmaqla ondan yeyinti, yüngül sənayedə və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsində xammal kimi istifadə

olunan texniki bitkilər hesab edilir. Onlardan, hərbi sənayedə də istifadə etmək olur. Bunlardan – şəkər qamışını və şəkər çuğundurunu, günəbaxanı, pambığı, kartofu, lifli kətanı, tütünü və s. göstərə bilərik. Texniki bitkilər təbii şəraitə çox həssas, daha çox əmək və kapital tutumlu, ixracat üçün yararlı xüsusiyyətləri ilə tanınırlar. Bunlar tərkib və keyfiyyətlərinə görə (yağlı, şəkərli, kökü meyvəli, həyat tonusunu yüksəldən, narkotik, meyvə) də qruplaşdırılır. Ərzaq, yüngül, hərbi sənaye üçün məhsullar alınmasında, eləcə də heyvandarlığın yemi olan jımış alınmasında pambıqçılığın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Pambıq subtropik və tropik qurşaqlarda becərilir. Hər il tədarük olunmuş pambığın 1/3 – i dünya bazarına çıxarılır. Bu sahədə ABŞ, Özbəkistan, Türkmənistan, Yunanistan, Suriya, Misir, Qərbi Afrika ölkələri demək olar ki, “ixtisaslaşmışlar”.

7. Heyvandarlıq dünya kənd təsərrüfatının ikinci aparıcı və ən qədim sahəsi sayılır. Onun strukturu mürəkkəb olmaqla iribuynuzlulardan, xırdabuynuzlulardan, donuzculuqdan, quşculuqdan, maralçılıqdan, atçılıqdan vəhşi heyvanlar saxlanılmasından, arıçılıqdan, ipəkçilik və balıqçılıqdan ibarətdir. O, illik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 1/5 – ni verir. İribiynuzlular demək olar ki, dünya regionları üzrə bərabər yerləşdirilmişlər. Lakin məhsuldarlığı regionlar üzrə qeyri – bərabərdir. Avropada, Şimali Amerikada iribuynuzlu mal – qaranı südçülük-ətçilik və südlük istiqamətli saxlanılır. Ətlik istiqamətli növlər isə mülayim və subtropik qurşağın daha çox quraq gecən rayonlarında bəslənir. (ABŞ, Kanada, RF, AFR, Avstraliya.) Xırdabuynuzlular Çində, Avstraliyada, Hindistanda, İranda, Türkiyədə saxlanılır. İEÖ – də ətlik – yunluq və ətlik istiqamətli, İOÖ- də isə çoxməqsədli və yun alınması istiqamətində olan növlər bəslənir.

8. İstehsalla – istehlak arasında əlaqə yaradan, hər bir yaşayış məntəqəsi arasında – kənd, rayon, şəhər, dövlət arasında körpü rolunu oynayan, təsərrüfat sahələrinin işini, əlaqələndirən, sərnişin və hər cür yüklərin daşınması əməliyyatını həyata keçirən, daxili və xarici bazarın varlığını təmin edən, nəqliyyat maddi istehsalın sənaye və kənd təsərrüfatından sonrakı 3- cü aparıcı sahəsi hesab edilir. Nəqliyyat coğrafi əmək bölgüsünün əsasını təşkil edir.

İnkişafı, insan həyatını nəqliyyatsız düşünmək absurtdur. Nəqliyyat dəmiryolu avtomobil yolu və boru kəmərləri yollarını birləşdirən – quru yolu, dəniz və cay yollarını əhatə edən – su yolu, elektrik verlişi xəttlərini əks etdirən- elektron, eləcə də hava növlərinə ayrılır. Nəqliyyatın işi haqqında onun yük və sərnişin dövriyyəsinə görə mühakimə yürütmək olar ki, bu da ton – kmlərlə hesablanır. Yük dövriyyəsi – müəyyən zaman kəsiyində təyin edilmiş məsafəyə daşınan yüklərin miqdarına deyilir.

9. XXI əsrin başlanğıcında dəmir yol nəqliyyatını yük daşımada xüsusi çəkisi – 14%, avtomobil nəqliyyatında 10%, boru kəməri nəqliyyatında 12%, dəniz nəqliyyatında 61%, daxili su nəqliyyatında 3% təşkil etmişdir. Sərnişin daşımada isə dəmir yolu nəqliyyatı – 10%, avtomobil nəqliyyatı- 80%, su nəqliyyatı-1%, hava nəqliyyatı- 9% çəki ilə seçilir. Nəqliyyat növlərinin illik daşdığı sərnişinlərin sayı 1,0 trln. nəfəri keçmişdir. Yük və sərnişin daşımaları daxili və kontinentlər arası sahələrə bölünürlər. İEÖ –də yükdaşıma ən çox texniki təminat və əlaqələr səviyyəsini yüksəkliyi ilə seçilir. Eləcə də şəbəkə sıxlığı, hərəkət etmə qabiliyyəti (sərnişin və nəqliyyatın) burada yüksəkdir.

10. Dünya nəqliyyatı ayrı-ayrı regionlar üzrə də fərqlənir. Bu sahədə Şimali Amerikada inkişaf öz yüksəkliyi ilə seçilir. Dünya nəqliyyatının ümumi uzunluğunun 1/3 – i bunların ərazisindədir. Avtomobil yollarının və qaz kəmərlərinin uzunluqları isə daha çoxdur. Burada daxili yük daşımada avtomobil nəqliyyatı, dəmiryolu nəqliyyatı boru kəməri nəqliyyatı xüsusi çəki ilə fərqlənir. ABŞ – da və Kanadada nəqliyyat yollarının sıxlıq şibəkəsinin azlığı ilə nəticələnir. Xarici Avropa bir çox göstəricilərə - sıxlıq şəbəkəsinə, hərəkətin çoxluğuna görə Şimali Amerikadan irəlidədir. Daxili yükdaşımada avtomobil nəqliyyat dəmiryolu nəqliyyatı, su nəqliyyatı boru kəməri fərqlənir. Xarici Asiya regionunda fərqli cəhətlərdən biri odur ki, Burada Yaponiya, Çin, Hindistan və Pakistan, Cənub-Qərbi Asiya daxili nəqliyyat sistemləri bir – birindən fərqlənirlər.

11. Dəmiryolu nəqliyyatı sənayedə baş vermiş inqilab dövründə yaranaraq bütün XIX əsr boyu və eləcə də XX əsrin 1-ci yarısında çox sürətlə

inkişaf etməyə başlamışdır. Dünyanın 140-dan çox ölkəsində dəmiryolu nəqliyyatı vardırsa, 60-dan artıq ölkədə, o cümlədən Yəmən, Oman, Niger, İspaniya, MAR və s. ölkələrdə dəmiryolu nəqliyyatı yoxdur. Dəmiryolu nəqliyyatı böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir, ona görə ki, o, çox yük daşıyır, istənilən istiqamətə hərəkət edə bilir və ən əsası o, ilboyu təbii şəraitdən asılı olmayaraq fasiləsiz işləyir. Dəmiryolların ümumi uzunluğu 1,3 mln km-dən artıqdır. Belə maksimal sıxlıq Çexiya və Belçikada da müşahidə olunur. Son vaxtlar dəmiryollarının elektriklişdirilməsinə xüsusi fikir verilir. Belə ki, İsveçrə və Gürcüstanda dəmiryolları tam elektriklişdirilmişdir. ABŞ – da bu 1,0% - dən artıq deyildir, 90% teplovozlər fəaliyyətdədir. Birinci onluğa daxil olan ABŞ, Çin, Rusiya, Hindistan, Ukrayna, VAR dəmiryollarının ümumi yük dövriyyəsinin 9/10-na malikdirlər. Ən uzun magistral dəmiryolu xətti RF – də çəkilmişdir.

12. Avtomobil nəqliyyatı “qapıdan qapıya” adlandırılaraq qısa məsafələrə, dağlıq ərazilərdə yükdaşımada geniş istifadə olunmaqla iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Dünyada ən uzun avtomobil yolu yan qolları ilə birlikdə - 45,7 min km olan Panamerikan avtomobil yolu sayılır. Dünyanın aparıcı 20 ölkəsində avtomobil yollarının ümumi uzunluğunun – 85% - i cəmləşmişdir. Təkcə ABŞ dünya avtomobil yolları şəbəkəsinin – 26% - nə malikdir. Avtomobil yollarının şəbəkə sıxlığında isə Belçika, Yaponiya, Niderland, Almaniya, İsveçrə olmaqla seçilir. Ən az şəbəkə sıxlığı Tropik Afrikanın ölkələrindədir. Dünya avtomobil parkalarında – 600 mln avtomobil saxlanılır. Hər 1000 nəfərə düşən avtomobilin sayına görə Bruney (575 ədəd), İtaliya (560), ABŞ (520), AFR (500) qabaqdadırlar. Təkcə ABŞ – in avtomobil parklarında 215 mln avtomobil vardır.

13. Boru kəməri nəqliyyatı quru yolu nəqliyyatı sistemində aid edilir. Onları fərqləndirən cəhət isə daşınan yüklərin məzmunu ilə müəyyən edilir. Boru kəməri nəqliyyatı maye və qaz halında olan yüklərin daşınmasında iştirak etməklə, neft, neft emalı məhsulları və qaz nəql edən kəmərləri göstərilən məhsulları istənilən məsafəyə nəql edirlər. Dünyada 1- ci neft boru xətti cəmi –

6 km uzunluğunda olmaqla 1865-ci ildə ABŞ – da çəkilməmişdir. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyada neft kəmərlərinin, II Dünya müharibəsindən sonra isə böyük sürətlə qaz kəmərlərinin çəkilişi işləri həyata keçirilmişdir. Dünyada boru kəmərlərinin boru uzunluğu 2,0 mln km-dən artıqdır. Magistral xətlər başlıca olaraq Cənubi-Qərbi Asiyada, Cənubi – Şərqi Asiyada, Afrikanın simasında, Latın Amerikasında, eləcə də MDB məkanında mövcuddur. Ölkələr üzrə magistral boru kəmərləri MDB, ABŞ, Kanada, Səudiyyə Ərəbistanı üçün xarakterdir. Neft boru kəmərlərinin sıxlığı Niderlandda, Belçikada, Almaniyada, İtaliyada, Böyük Britaniyada, qaz kəmərlərinin sıxlığı isə Niderlandda, Almaniyada (275 km) daha çoxdur.

14. Hava nəqliyyatı bahalı nəqliyyat növü olub tez xarab olan və çatdırılması tez gərək olan yüklərin, son vaxtlar isə sənişin daşınmasında geniş istifadə olunur. Dünyada 15 mindən artıq hava limanı, o cümlədən 1100 beynəlxalq hava limanı fəaliyyət göstərir. 27 nəhəng hava limanından 16 – sı ABŞ – da, ikisi Böyük Britaniyada fəaliyyətdədir. Birinci onliğa – London, Frankfur, Paris, Amsterdam, Sinqapur, Tokio, Nyu-York, Banqkok hava limanı daxildir. Nəhəng təyyarə parkları ABŞ-da, Kanadada, Fransada, Avstraliya və Almaniyadadır. Su nəqliyyatı ən ucuz nəqliyyat sayılır. O ölkələr arasında daşımaların 75% - ə qədərini təmin edir. Okeanlarda və dənizlərdə 25 min gəmi vardır. Sinqapur, Şanxay, Nyu-York, Filadelfiya, Marsel, London və sair kimi nəhəng limanlar formalaşmışdır. Su nəqliyyatı təbii yollardan istifadə edir. O, az yanacaq sərf edir, su nəqliyyatında hərəkət sürəti azdır, daşımalar mövsümü xarakterlidir. Xarici ticarətdə dəniz nəqliyyatının rolu hədsizdir. Atlantik okeanı yükdaşımada liderlik edir. Çay nəqliyyatı daxili yükdaşımada əhəmiyyətlidir. Dünyada ABŞ ən böyük çay və göl flotuna malikdir.

15. Avropanın sahəsi – 10,5 mln kv km- dir. Əhalisi isə - 687 mln nəfərdən çoxdur. Əhalinin ən çox sıxlığı Monokoda, əhalinin ən az sıxlığı İspaniyadadır. Ən çox ömür sürmə Andorrada qeyd olunmuşdur. Ən az ömür sürmə Moldova Respublikasındadır. Əhalinin orta savadlılıq göstəricisi 98% təşkil edir. Avropada sahəsinə görə ən böyük dövlət Ukraynadır. Əhalisinin

sayına görə isə AFR 1 – ci yerdədir. İstər əhalisinə, istərsə də sahəsinə görə kiçik dövlət Vatikan sayılır. Ən çox əhalisi olan şəhər Rusiyada yerləşir(Moskva). Avropada Rusiya da daxil olmaqla 44 ölkə, 1 mülk-Gibraltar yerləşir. 17 ölkə - Avstriya, Albaniya, Macarıstan, Almaniya, Yunanıstan, Danimarka və s.dövlətlərin əhalisinin milli tərkibinin 90% - dən çoxu eyni millətdəndir. Rusiya, Böyük Britaniya, İspaniya, İsveçrə, və digər dövlətlər çoxmillətli hesab olunurlar. Ən çox yayılan dillər ingilis, alman, fransız, rus və s-dir.

16. Almaniya Fedarativ Respublikasının sahəsi-357,0min kv.km əhalisi-83,25 mln nəfərdən çoxdur. Paytaxtı – Berlin.İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə o, dünyanın ABŞ, Çin və Yaponiyadan sonra 4 – cüsüdür. Əhalisinin sayının iqtisadi, elmi – texniki potensialının böyüklüyünə, qərb sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsinə görə Avropada ona tay olan ölkə yoxdur. AFR dünyada elmi-tədqiqat və təcrübə - kostruktur işlərinə xərclənən ayırmaların miqdarına görə də, qabaqcıl yer tutur. AFR, NATO – nun, BMT – nin eləcə də Avropa Şurasının üzvüdür. Avropa mərkəzində yerləşməsinə onun 9 ölkə ilə : Niderland, Belçika, Çexiya, Lüksemburq, Fransa, İsveçrə, Avstriya, Polşa, və Danimarka ilə sərhədləşməsindən aydın görmək olur. Dünya Okeanına birbaşa çıxışının olması ölkənin iqtisadi inkişafının zəminlərindən hesab edilir. Ərazinin mülayim iqlimi insanların yaşayışına, xüsusilə də kənd təsərrüfatına imkan verir. Kömür ehtiyatına görə AFR Qərbi Avropada 1-ci yer tutur. Ölkədə 80 – ci illərdən dəmir – filizi və uran istehsalı dayandırmışdır. AFR kalium duzu və kalium gübrəsi əldə edilməsində dünyada qabaqcıl yerlərdən biri tutur.

17. AFR – də emal sənayesinin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Son illər ən çox avtomobil, aerokosmik, neft emalı, atom energetikası, elektronika sahələri vüsət alır. Son illər neft emalı – 35 dəfə, avtomobil sahəsi 12 dəfə, kimya – 7 dəfə atmışdır. Müasir Almaniya dəzgah, müxtəlif istehsal vəzifələri, avtomobil, üzvi kimya məhsulları ixracatına görə dünyada ən qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ölkənin bütün iri sənaye kompaniyaları transmilli

korporasiyalar kimi fəaliyyət göstərir. Bunlardan aviakosmik, hərbi sənaye, avtomobil sahəsi üzrə “Daymler-Kraysler”, “Folksvaqonverke”, elektrotexnika sahəsi üzrə “Siems” avtomobil üzrə ixtisaslaşan “BMV”, “Opel”, konsernlərinin adlarını çəkə bilərik. Ölkədə məşhur olan 4 böyük metallurgiya konserni metal əridilməsinin 90% - ni, avtomobil konsernləri 60% sərnişin avtomobillərini, neft emalı konserni isə 70% benzin hasiletmə qüvvəsinə malikdir.

18. Almaniya ABŞ – dan sonra ən çox kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edən ölkə hesab olunur. Bununla yanaşı, onun ixracatdada rolu az deyildir. Avropa ittifaqında da ən çox süd və ət məhsulları istehsal edən ölkə kimi də tanınır. Taxıl tədarükündə isə Fransadan geri qalır. Kənd təsərrüfatında illik ümumi məhsul istehsalının 60%-dən artığını heyvandarlıq sahəsi verməkdədir. Heyvandarlıqda da iribuynuzlular və donuzçuluğun payı daha çoxdur. Əkin sahələri ümumi ərazinin 35%-dən çoxunu əhatə etmir. Bunun da çoxu yem bitkilərinin becərilməsinə aid edilir. Əhali yerli mənbələr hesabına taxılla, südlə, yağla, kartofla yaxşı təmin olunmuşdur. Əkin sahəsinin 70% - i taxılçılıqda istifadə olunur. Başlıca ərzaq bitkisi buğda becərilməsindən ibarətdir. Arpa, çovdar, vələmir, qarğadalı, üzüm, bağçılıq, tərəvəzçilik inkişaf etdirilir. Heyvandarlıqda iribuynuzlular donuzçuluq, quşçuluq inkişaf edən sahələrdəndir.

19. Böyük Britaniyanın sahəsi – 244,7 min kv km, Əhalisi – 60,6 mln nəfər Paytaxtı-London şəhəridir. Böyük Britaniya, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ABŞ, Çin, Yaponiya, AFR, Hindistan, Fransadan sonra 7 – ci yeri tutur. Son illərə qədər 14 müstəmləkə və asılı sahələrə nəzarət etməkdə davam edir. Elmi – tədqiqat işlərinə və təcrübə-konstruktor araşdırmalarının ayırmalara görə dünyada özünəməxsus yer tutur. Son illərdə Nobel mükafatı alanların sayına görə (70) o ancaq ABŞ – dan (179) geri qalır. Xidmət sferasına görə bir çox Avropa ölkələrini keçərək ABŞ – a yaxınlaşmaqdadır. Ölkə neft – qaz hasilatında tələbatı ödəyəcək miqdarda məhsul istehsal edərək, hətta neft məhsulundan ixrac da etməyə başlamışdır. İkinci Dünya Müharibəsi qabaqca

dünyaya ilk yeni şəhərsalma təcrübəsini təqdim etmişdir. Ölkə rəsmi olaraq ərazisinin 90% - dən artığını təşkil edən ən böyük adanın adı ilə “İngiltərə” adlanır. Onun tərkibində İngiltərə, Şotlandiya, Uels, Şimali İrlandiya tarixi coğrafi ərazilərlə, habelə 5,5 mindən artıq ada aiddir. Ölkədə dəmir filizi və kömür yataqlarının bir – birinə yaxın yerləşməsi metallurgiyanın güclü inkişafına imkan vermişdir. Böyük Britaniya kömür yataqları, neft ehtiyatı, qaz ehtiyatı, dəmir filiz, qurğuşun, qalay, mis ehtiyatı daş, duz, kalium duzu, volfram ehtiyatlara malikdir.

20. Ölkədə maddi və qeyri – maddi istehsal sahələri inkişaf etmişdir. Yanacaq energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yüngül yeyinti sahələri ilə yanaşı kənd təsərrüfatı, nəqliyyat xidmət sahələri sferası aparıcı rol oynamışlar. İqtisadi inkişafının xarakter xüsusiyyətlərindən biri orada xırda və orta müəssisələrinin daha çox üstünlük təşkil etməsidir. Emal sahəsinin strukturunda ən çox inkişaf edən növlər kimyadan, neft emalından, elektron sahəsindən, optik ləvazimatlardan, rezin – texniki məhsullardan və plastik gütlərdən ibarətdir. Ölkənin iqtisadi inkişafında yanacaq – energetika xüsusi yer tutur. Balansda – 30% kömür, - 62% neft və qaz, - 8% hidro və atom enerjisi vardır. Yerli dəmir filizi ehtiyatları tükəndiyindən – 80% xammal Kanadadan, Brazilyadan, İsveçdən almağa məcbur olur. Britaniya sənayesinin aparıcı sahələrindən biri də maşınqayırma. İstehsal səviyyəsində ABŞ – dan, Yaponiyadan, Almaniyadan və Fransadan geri qalır. Maşınqayırmanın yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunmuş standart olmayan, bahalı və yüksək keyfiyyətli növlərinin buraxılışı üzrə ixtisaslaşmışdır. İnkişaf edən təsərrüfatlardan biri də kimya sənayesidir. Onun xammalını neft emalı sahəsinin məhsulları təşkil etməkdədir. Göstərilən sənaye sahəsinin verdiyi məhsulun illik miqdarına görə ölkə Avropada, Almaniya və Fransadan sonrakı 3- cü yeri tutur. Yüngül sənayenin toxuculuq, toxuma, trikataj, ayaqqabı istehsalı fabrikləri inkişaf tapmışdır. Böyük Britaniya özünü müxtəlif çeşidli yeyinti, tikinti, meşə, sənaye sahələri ilə yanaşı xidmət sahəsi sferası ilə də Avropada tanınmaqdadır. Kənd təsərrüfatı yüksək səviyyədə mexanikləşdirilməsilə tanınır. Heyvandarlığın payı

80% - dən artıqdır. Südlük, ətlük – südlük istiqamətində ixtisaslaşma aparılır. Donuzculuq, quşculuq sahələri inkişaf tapmışlar. Bitkicilikdə taxılcılıq aparıcı sahədir. Arpa, vələmir, qarğadalı, şəkər çuğunduru da becərilir.

21. Asiyanın Əhalisi 3761 min nəfər təşkil edir. Ən çox əhali sıxlıq Sinqapurdadır. Ən az əhali sıxlıq Monqolstanda, ən çox artım Yəməndə, ən az artım isə Gürcüstandadır. Ən az ömür sürmə Əfqanıstanda müşahidə edilir. Asiyada savadlılığın orta göstərici 71%-dir. Regionda Çin ən böyük əraziyə və əhaliyə malikdir. Ən az əraziyə və əhaliyə malik olan dövlət isə Maldiv respublikasıdır. Əhalisi çox olan şəhərlər Çin və Yaponiyadadır. Şəhərlər üzrə hər kv.km-də maksimal sıxlıq Pekində müşahidə edilir. Adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun ən çox göstəricisi Yaponiyada – 33,2 min dollar, ən az göstəricisi isə Şərqi Timorda – 600 dollar təşkil edir.

22. Asiyada 48 dövlət, 2 xüsusi statusa malik olan ərazi vardır. Bu, Sakit okeanda Britaniya ərazisindən və Fələstindən ibarətdir. İdarə olunma formasına görə 34 Respublika, 14 Manorxiya dövləti mövcuddur. Asiya əhalisinin irqi, milli və dil tərkibi çox mürəkkəbdir. Burada bəşəriyyətin 4 aparıcı irqi mövcuddur. Bu monqoloid, avropoid, avstraloid və neqroid irqləridir. Deyilənlərlə yanaşı regionda 1000 dən artıq xalq yaşayır ki, onlar da 200 dən artıq dil və dialektə malikdir. Hindistan, İndoneziya, Flippin, İran, Əfqanıstan çox millətli dövlət sayılır. Banqladeş, Yəmən, Çin, Koreya, Yaponiya azsaylı milli tərkibə malik olan dövlətlərdir. Dövlətlərdə aparıcı dillər dövlətlərin adına müfəviq gəlir. İslam, İndiuzm, Buddizm dinləri aparıcı sayılır.

23. Çin Xalq Respublikasının. Paytaxtı-Pekin, Sahəsi-9560 min kv.km Əhalisi-1315 min nəfər. Sahəsinin böyüklüyünə görə dünyanın 3-cüsü olan Çin Mərkəzi Asiyada yerləşib.Okeanda yerləşən 5000- dən artıq adalar Çinə aiddir. Çin dünyanın 15 qədər dövləti və ərazisi ilə sərhədə malikdir. Ərazidə dünyada məlum olan yeraltı sərvətlərdən 150-sinin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Bu əsasdan da Çin dünyada təbii sərvətlərlə zəngin olan dövlət kimi tanınır. Kömür, qara və əlvan nadir metal filizləri, mədən kimyası, qeyri filiz ehtiyatlarına görə dünya əhəmiyyətli kəsb edir. Ümumi ərazinin

1/20 – i kömürlü sahədir. Karbohidrogen ehtiyatlarından eyni zamanda neftin və qazın olmasında göstərə bilərik. İri neft yataqları Çinin qərbində müəyyənləşdirilmişdir. Yanar şistlə və filiz ehtiyatlarına görə Çin fərqlənir. Oksid, mis, qalay, civə, sürmə, qızıl, gümüş filizi ehtiyatları vardır. Mis filizi ehtiyatına görə Çin dünyada 2 – ci yerdədir. Daxili sülardan enerji alınmasında, suarmada, gəmicilikdə geniş istifadə olunur. Əhalisinin sayına görə Çin 1 – ci yeri tutur. Ölkədə dünya əhalisinin 21% - dən artığı çəmləşmişdir.

24. Çində iqtisadiyyatın sürətli inkişafı sənaye məhsulları növləri istehsalına söykənir. Sənayenin yanacaq – energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, neft – kimya, tikinti, meşə, yeyinti, yüngül sənaye sahələri xalqın istehlakına müvafiq məhsullar istehsal etməkdədir. İllik sənaye istehsalına görə ABŞ-dan geri qalır. Yanacaq –energetika balansında kömür neft, qaz elektrik enerjisi əsas yer tutur. Ölkədə mövcud kömür yataqlar istehsalı Çini dünyada 1-ci yerdə saxlayır. Cənubi – Çin dənizinin self zonasında neft hasil olunmaqdadır. Müasir Çində dənizin self zonasında qaz yataqları aşkarlanmışdır. Elektroenergetika xüsusi yer tutur. İES, SES, AES, GeoİES, GES, QES, KES növləri istehlaka xidmət edirlər. Qara metallurgiya əhəmiyyətli dərəcədə məhsul istehsalının göstəricilərinin tələb olunan səviyyədə olması ilə seçilir. Son illərdə dəmir filizi istehsalını polad əridilməsinə görə dünyada 1 – ci yerə çıxmışdır. Maşınqayırma və metalemalı çoxçeşidliliyi ilə seçilir. Elektronika, Elektrotexnika, avtomobilqayırma sahəsi sürətlə inkişaf edir. Çinin həyatında nəqliyyat maşınqayırması xüsusi yer tutur. Çin gəmiqayırma sahəsində dünyanın birinci – 10 dövləti sırasına daxildir. Dünyada 6-7 ci yeri tutmaqla avtomobil sahəsində fərqlənir. Kompüter, məişət aparatları, televizor, saat, paltaryuyan maşın, məişət soyuducusu, ventilyator (sərinləşdirici) məhsullar istehsalını dahada artırır. Hər il 40-45 min ədəd televizor buraxılır. Bu dünyada 1 – ci yer deməkdir. Kimya sənayesi yerli xammallara əsaslanır. Tikinti materialları istehsalı böyük sənaye şəhərləri üçün xarakterdir. Toxuculuq yüngül sənayenin aparıcısıdır. Çox pambıq parça

toxuyan Çin dünyada 1-ci yeri tutur. Dünyada ayaqqabının – 40% - ni Çin verir. Əhalisi çox olan ölkə üçün yeyinti sənayesinin əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir. Aparıcı sahə isə taxıl və yağlı bitki xammallarının emalından alınan məhsullardır. Çin çayın vətənidir. Qara çay tədarükünə görə ancaq Hindistandan geri qalır. Yaşıl çay satışında isə o, yenə dünyada liderlik edir.

25. Çin dünyanın ən çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən ölkələrdən biridir. İllik məhsul istehsalında heyvandarlığa nisbətən üstünlüyü əkinçilik sahəsi tutur. Əhalinin də çox hissəsi bu sahə ilə məşğuldur. Çəltik, buğda, qarğadalı, darı, arpa, tərəvəz, pambıq, kətan, noxud, soya, paxla, çətənə və bağçılıq əkinçiliyin əsas sahələridir. Çəltik üçün ümumi əkin sahəsinin 1/5 – i ümumən taxılçılıq üçün 1/2 - i ayrılmışdır. Taxılçılıqda əhəmiyyətinə görə 2-ci sayılan buğda becərilməsidir. Əkin sahələri Böyük Çin düzənliyindən şimalda və şimal-şərqə, Xuanxe və Yansızı çayları hövzələrində. Dünyada əh hündür yerdə - Tibetin 4000 m hündür ərazilərində də buğda becərilir. Onun illik tədarükü –m 121 mln tondan az deyildir. Bu, dünyada 1-ci yer deməkdir. Heyvandarlığın dunuzçuluq, iribuynuzlular, xırdabuynuzlular, quşçuluq, baramaçılıq, arıçılıq, balıqçılıq sahələri bu və ya digər səviyyədə özünə yer tapmışdır.

III kollokvium

1. Şimali Amerika adalarla birlikdə 24,2 mln kv km sahəyə və 500 mln nəfər əhaliyə malikdir. Əhalinin hər kv km – də orta sıxlığı 20,1 min nəfərdir. Şimali Amerikada savadlılığın orta göstəricisi 82% - dir. Ən an ərazisi və əhalisi olan Sent-Kits və Nevis sayılır. Ən çox əhalisi olan şəhər Mexikodur.

Şimali Amerikada müstəqil 10 materikdə 13 ada dövləti, 13 müstəqil olmayan ərazi var. 13 respublika, 2 federativ dövlət mövcuddur. ABŞ-in əhalisinin və Kanada əhalisinin 90% - dən artığı Avropa mənşəlidir. Ən böyük neqroid qrupu ABŞ – da məskunlaşmışdır. ABŞ – da, Kanadada əsas dövlət dili ingilis dilidir. Dini əqidələrində katoliklər induislər, müsəlmanlar, buddistlər xeyli sayda malikdir.

Kanada su ehtiyatı ilə zəngindir. Ərazinin yarından çoxunu meşələr örtmüşdür. Kanada bütün faydalı qazıntı təbii sərvətlərinə malikdir. Burada çox böyük ehtiyata malik dəmir filizi, əlvan və qiymətli metal filizləri, uran, neft, qaz, kalium duzu, kömür, nikel yataqları aşkarlanmışdır. Kordilyerlərdə əlvan və qiymətli metal

filizləri, kömür yataqları istismar olunur. Daxili düzənliklərdə neft, qaz, kömür (ehtiyatı 582 mlrd t) istehlak üçün yararlıdır. Kanada dünya sink və nikel ehtiyatının 2/3 – nə, uran və qurğuşunun 2/5 – nə, dəmir filizinin (Labrador yarmadasında), titanın, misin 1/3 – nə malikdir.

2. Kanadanın sənayesində emaledici sahələr aparıcı rol oynayırlar. Neft, qaz, meşə, selüloz – kağız, əlvan metallurjiya, avtomobil sahələri aparıcıdır. Kanada dağ – mədən sənayesi istehsalına və ixracatına görə dünyada liderlik edir. İllik məhsul istehsalının 35%- ni maşınqayırma verir. Onun aparıcı sahələri avtomobil, nəqliyyat maşınqayırması avadanlıqları, elektrotexniki vasitələrdir. Zavodlar ən çox hərbi sənaye məhsulları istehsalı ilə bağlıdır. Kanada son illər 3,0 mln ədədə qədər avtomobil istehsal edib (dünyada 8- ci yer). Məhsul istehsalında 13% xüsusi çəkisi olan metallurjiya sənaye sistemində 3-cüsüdür. Onun xammalı Labradorda yerləşən dəmir filizi kompleksidir. Alminium istehsalına görə Kanada dünyada ABŞ – dan sonra 2-ci, ixracatında isə 1- ci yeri tutur. Son illər kimya sənayesi 11% çəki ilə tanınır. Kimyanın dağ- mədən, əsas, üzvi və polimerlər kimyasının məhsulları istehlaka yönəldilmişdir. Kanada illik gübrə istehsalına görə dünyada 3-cü yeri tutur. Elektrik enerjisi istehsalında Kanada dünyada ABŞ, Çin, Yaponiya, Rusiyadan sonrakı, 5 – ci yeri tutur.

3. Kanada dünyanın ən çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən ölkələrindən biridir. Heyvandarlığın xüsusi çəkisi əkinçiliyə nisbətən daha çoxdur. Quşçuluq, donuzçuluq, xırdabuynuzlular, iribuynuzlular sayca coxdur. Əkinçiliyin quruluşu taxılçılıq qalmaq şərti ilə yem bitkilərinin- qarğıdalının, rapsin xeyrinə dəyişdirilir. Adambaşına düşən buğda toplanmasına görə Kanada dünya ölkələri icərisində liderlik edir.

Nəqliyyat növləri qeyri – bərabər yerləşdirilmişdir. Dəmir yolları yükdaşımada 1 – ci yeri tutur. Dəmiryollarının uzunluğuna görə ABŞ – dan, RF – dən sonrakı yeri özünə təmin etmişdir. Transkontinental başlıca dəmiryolu sayılır. Avtomobil nəqliyyatı son illər çox sürətlə qurularaq sənişin dövriyyəsində liderlik edir. Su nəqliyyatının da əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Xarici donanmaların dəniz gəmilərindən istifadə edilir.

Boru – kəmərləri əsasən neft, neft emalı məhsulları, qaz daşımalarında gərəklidirlər. Hava xətlərinin uzunluğuna görə Kanada ancaq ABŞ – dan geri qalır.

4. ABŞ – in sahəsi – 9,4 mln kv km, Əhalisi – 315 mln nəfər, Paytaxtı- Vaşinqton şəhəridir. ABŞ Şimali Amerikada yerləşərək ərazinin böyüklüyünə görə dünyada RF, Kanada, Çindən sonrakı 4 – cü yeri tutur. ABŞ – in ərazisi 3 hissədən ibarətdir. Əsas hissə, Alyaska, Havay adaları. Virgin adalarının bir hissəsi, Sakit okeanın Quam adası adlı mülkləri də vardır. ABŞ – i Sakit okean, Atlantik okeanı suları ilə əhatələnir. ABŞ 50 ştatdan və paytaxtı – Vaşinqton yerləşən Kolumbiya federal mahalından ibarət olmaqla federativ dövlət quruluşuna malikdir. Dövlətə, hökumətə, hərbi qüvvələrə prezident başçılıq edir. Hər bir ştatın konstitusiyası, qubernatoru vardır. Əhalinin sayına görə ABŞ dünyada Çin və Hindistandan sonrakı 3 – cü yeri tutur. Əhalinin formalaşmasında immiqrasiya böyük rol oynamışdır. 60 mln nəfərdən çox insan ABŞ – a immiqrasiya olunmuşdur. Əhalinin 86% - ni Avropa mənşəli amerikalılar, 14% - ni neqlər təşkil edir.

Əhalinin 75% - dən artığı şəhərlərdə, 25% - i isə kəndlərdə yaşayır. Milyoner şəhərlər – 10, aqlomerasiyalar 113 – dür.

5. ABŞ – in sənayesi maddi istehsalın aparıcı sahəsi olmaqla təsərrüfatın strukturunda başlıca yer tutur. Ümumi Daxili Məhsul istehsalında onun xüsusi çəkisi 25% təşkil edir. Onun aparıcı sahələri emaledici, dağ – mədən və energetika hesab edilir. İllik məhsul istehsalının 75% - i emaledici sahənin payına düşür. Yanacaq – energetika kompleksi ABŞ ümumi məhsul istehsalında 8% xüsusi çəkiyə malikdir. 1.4 mlrd t- dan çox olan kömür ən çox Appalaç hövzəsindən istehsal olunur. İllik neftin 9/10 hissəsini 5 ştat – Texas, Alyaska, Luiziana, Kaliforniya və Oklaxoma verir. Elektro energetikanın hasilat strukturu İES – dən, AES – dən, GES – dən, SES – dən, KES – dən GeoİES – dən ibarətdir. Metallurgiyada son illərdə 140 qara metallurgiya müəssisələri ildə 101 mln t polad istehsal etmişdir. Maşınqayırma ümumi ölkə sənayesinin 40% məhsulunu, ixracatının isə 50%-ni verir. Kənd təsərrüfatı maşınları, kompyüter texnikası, aviaraket – kosmik maşınlar istehsalı ABŞ – da sürətlə inkişaf edir. İstehsal olunan avtomobillərin 90% - dən çoxunu 3 korporasiya – “Djeneral Motors” (48%), “Ford” və “Kraysler” verir. Yüngül sənayesinin aparıcı sahələrindən ən ümdəsi toxuculuqdur. “Koka-Kola”, “Pepsi - Kola” kompaniyaları ümumi yeyinti məhsullarının 35% - ni verir. İllik məhsulun kənd təsərrüfatı 2% - dən artığını vermir. Taxılçılıq böyük əhəmiyyət kəsb edərək onun strukturu buğda qarğadalı, çəltik və s. – dən ibarətdir. Pambıq, şəkər cuğunduru, tütün texniki bitkilərin əsası hesab olunur. Heyvandarlığın məhsul istehsalında iribuynuzlular, xırdabuynuzlular, donuzçuluq üstünlük təşkil edir. Amerikan broyləri hər il 3,0 mlrd toyuq yetişdirir. Ölkədə balıq ovu və balıq yetişdirilməsi ilə yanaşı arıçılıq təsərrüfatına da xüsusi fikir verilir.

6. ABŞ yüksək dərəcə də inkişaf etmiş nəqliyyat növlərinə malikdir. Yük dövriyyəsində dəmir yolu, avtomobil, dəniz nəqliyyatı, boru kəmərləri, çay, hava nəqliyyatı xüsusi çəkiyə malikdir. Sərnişindaşımada isə əksinə, avtomobil nəqliyyatının xüsusi çəkisi 82%-dir. Gəmilərin yükdaşıma tonnaajına görə ABŞ dünyada liderlik edir. Ölkə meridional və entik istiqamətində bərk örtüklü avtomobil yollarına malikdir. ABŞ 1930 – cu ildən tikilən Panamerikan avtomobil yolu ilə bir çox ölkələrlə, hətta Buenos – Ayres şəhəri ilə də əlaqə saxlaya bilər. Dəmiryollarının çəkisi hər istiqamətə olduğundan, il boyu vasiləsiz işlədiyindən yük dövriyyəsi böyükdür. Dəmiryolları eninə və uzununa istiqamətləndirilib, Sakit okean sahilləri ilə Atlantik okeanı sahillərini birləşdirir. Çoxlusayda çay və göllərin mövcudluğu il boyu gəmilərin naviqasiyasının imkanlarını artırır. Daxili daşımalarda Böyük göllər, Müqəddəs Lavrentiya və s. çayların özünə məxsusluğu vardır. Aviasiya nəqliyyatı (hava) sərnişin daşımada başlıca rol oynayır. Ölkədə 5000 dövlət hava limanı mövcuddur. Boru kəmərləri nəqliyyatı başqa ölkələrə nisbətən ABŞ – da qədim tarixə malikdir. Boru kəmərləri nəqliyyatının uzunluğuna görə ABŞ dünyada 1 – ci yeri tutur. Boru – kəmərləri nəqliyyatı ilə əsasən neft, neft – emalı məhsulları, təbii qaz nəql olunsa da son illər uzaq olmayan məsafələrə kömür, kiçik ölçülü tikinti materialları daşınmaqdadır.

7. Cənubi Amerikanın sahəsi adalarla birlikdə- 18,28 mln. kv. km-dir olmaqla Əhalisi – 354,88 mln nəfərdir. Ən çox artım Paraqvayda, az təbii artım

Uruqvaydadır. Uzun ömür sürmə Çilidə müşahidə edilir. Əhalinin 96% - i savadlıdır. Burada 12 müstəqil dövlət, eləcə də Folklent – Malvin adaları yerləşir. Bütün dövlətlər Respublika idarəetmə formasına, 3 dövlət isə fedarativ inzibati ərazi bölgüsünə malikdir. Əhalinin milli tərkibinin çoxu hind – Avropa mənşəli xalqlardan ibarətdir. Əksər ölkələrdə İspan dili aparıcı hesab olunur. Dini baxımdan Cənubi Amerikada-77% katolikdir, ən böyük dövlət Brazilya hesab edilir. San –Paulu 18,5 mln nəfər əhali ilə regionda 1- ci yeri tutur.

8. Sənaye – aqrar ölkə hesab edilən Brazilya böyük iqtisadi inkişaf potensialına malikdir. Dünya sənaye məhsulunun 2% - ni verir. Onun dağ-mədən, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, neft – kimya, tikinti, meşə, yüngül və yeyinti sahələri ilə yanaşı kurort və turizm, xidmət sferası kimi inkişaf edən sahələri mövcuddur. Enerji balansında neft və qaz- 44%, kömür ildə 20 min t-dan artıq istehsal olunur. Elektroenergetikada İES, AES, SES-lər başlıca zəmin hesab olunurlar. Ölkədə hasil olunan elektrik enerjisinin 90% - ni SES- lər verir. Qara metallurgiyanın inkişafı dəmir filizinə və gətirmə koklaşan kömürə əsaslanır. Brazilya alimium ixrac edən aparıcı dövlətlər arasındadır. Maşınqayırma və metal emalı sahəsinə görə liderlik edir. Nəqliyyat maşınqayırmasının avtomobil sahəsi xüsusilə secilir. Xarici korporasiyalardan – FIAT, “RENO” “BMV” ”TOYOTA” göstərə bilərik. Aviasiya maşınqayırması, müxtəlif növ silah istehsalı sahəsi yaradılmışdır. Yeyinti sənaye müəssisələri şəkər, ət məhsulları, qənnadı məhsulları, un məhsulları, cörək məmularları, müxtəlif növ konservlər, tütün, çay, kakao, kofe əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Yüngül sənayedə pambıq parça, liflərdən süni parça və trikotaj, ayaqqabı sahələri aparıcı növlərdir. Kənd təsərrüfatı ixracat məhsullarını 1/3- ni ödəyir. Soya, kakao, tütün toplanmasına, iribuynuzlular və donuzların sayına görə dünya ölkələrinin 1- ci 5-liyinə daxil olan dövlətdir. Onun topladığı kofe, şəkər qamışı, soya, qarğadalı,kakao, banan, pambıq məhsulları ixracatda əsas yer tutur. Əkinçilik heyvandarlıqdan sonra xüsusi yer tutur. Pambıq və şəkər qamışı əkinçiliyin qədim sahələrindəndir. Kofe, kakao, paxlalar, pambıq, şəkər qamışı və soya bitkiçilik məhsulunun 35% verir. Brazilya yüksək keyfiyyətli kofe becərilməsi ilə tanınır. Brazilya sitrus məhsulları toplanması ilə dünyada liderlik edir. Heyvandarlıqın ət, yun, dəri, gön məhsulları ölkənin hər yerindən ixrac olunur. Diri cəkili heyvan növləri və quş əti ixrac olunur. Balıq və müxtəlif dəniz heyvanları ovlanması Rio-de Janero ştatların sahil sularında həyata keçirilir. Arıcılıq, baramacılıq, ilan zəhəri əldə edilməsinə kömək edən dünyada ən böyük herpontoloji kombinata malikdir.

9. Afrikanın sahəsi adalarla birlikdə 30,3 min kv.km-dir. Əhalisi 841 mln nəfərdən çoxdur. Hər kv.km- də əhalinin orta sıxlığı 27,8 nəfər təşkil edir. Ən az təbii artım Zimbabvidədir. Ən çox ömür sürmə isə Liviyada müşahidə olunur. Ərazinin böyüklüyünə görə Sudan, əhalisinin çoxluğuna görə isə Nigeriya secilir. Qahirə şəhərində 11mly nəfərə qədər əhali vardır. 53 müstəqil dövlət, 2 asılı ərazi və 2 xüsusi statusa malik ərazisi var. Burada 49 respublika, 3 konstitusiyalı monarxiya, 1 Camaxiriya dövləti ayrılır. Afrikanın irqi və etnik tərkibi çox mürəkkəbdir. Onun əhalisinin yarısından çoxu neqroid irqinə məxsusdur. Burada 500-ə xalq yaşayır. Ərəb, Fransız, İngilis, Portuqal dilləri hakimdir. Dini əqidələrinə

görə əhalinin 40% - dən çoxunu xristianlar, 35% - ni müsəlmanlar təşkil edir. Şimal ölkələri müsəlmanlardan ibarətdir.

10. Cənubi Afrika Respublikası (CAR) Dünyada qızıl ehtiyatı və hasilatına, manqan, xrom, vanadium, platin, qrupuna daxil olan metal filizləri, hasilatına görə 1 – ci, almaz, uran, kömür, dəmir filizi hasilatına görə aparıcı yer tutur. Dağ-mədən, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, tikinti materialları, yüngül, yeyinti sahələri aparıcı hesab olunur. Dağ – mədən sənayesi ÜDM – nin 10% - ni verir. Ölkədə qızıl hasilatına 1886 – cı ildən başlanmışdır. ÜDM – da qızıl sənayesinin xüsusi cəkisi 4% - ə qədər düşüb. Uran yataqları əsasında hələ 50 – ci illərdən dağ – mədən sənayesi inkişaf tapmışdır. Ölkə almaz hasilatı ilə də tanınır. Pretoriya, Transvaal ərazilərində xeyli almaz yataqlarının olması aşkarlanmışdır. İldə - 10 milyard karat almaz hasil edir. Əhəmiyyətli sahələrindən biri də dəmir filizi ehtiyatıdır. Hər il 10 min t-dan çox çuqun, 20 min t-dan artıq polad əridilir. Əlvan metal filizlərindən mis, qalay və sürmə də hasil olunur. Maşınqayırma və metal emalı sahəsinin aparıcı məhsulları dağ – mədən avadanlıqlarından, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı maşınlarından, gəmi təmirindən, vaqonqayırmadan ibarətdir. Kimyada əsas məhsullar dağ – mədən sənayesi üçün partladıcı maddələr və qızıl çıxarılmasına gərək olan kükürd turşusu hasilatıdır. Yanacaq sənayesinin kömür hasilatı sahəsi vardır. Elektroenergetika, əsasən İstilik Elektrik Stansiyalarına, AES- ə, azda olsa SES- ə əsaslanır. Meşə sənayesinin selluloz – kağız, taxta – şalban hazırlayan müəssisələri xammal rayonlarında fəaliyyətdədir. Yüngül sənaye müəssisələri iri və orta şəhərlərdə yaradılmaqla toxuculuq, toxuma, ayaqqabı sahələri ilə səciyyələnir. Yeyinti sənayesi meyvə - konserv sahələri, şəkər, süd məhsulları, cörək məmulatları müəssisələrə malikdirlər. Kənd təsərrüfatının xüsusi cəkisi 3% dən artıqdır. Kənd təsərrüfatında fərqlənən Afrika və Avropa sektoru mövcuddur. Afrika sektoru taxıl məhsulunu 12% dən artığını verdiyi halda, iribuynuzluların – 40% ni, qoyunların 10% - dən çoxunu özündə birləşdirmişdir. Avropa sektorun torpaqların 87% - nə malikdir. Kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsində taxıl, texniki bitkilər, üzüm, bağ, bostan bitkiləri becərilir. CAR buğda məhsulu tədarükünə görə Afrikada aparıcı rol oynayır. Texniki bitkilər əsasında şəkər qamışı araxis, kartof, pambıq, tütün becərməsi durur. Kənd təsərrüfatının 2 – ci aparıcı sahəsi iribuynuzluları, xırdabuynuzluları, donuzculuğu, quşculuğu, arıcılığı, baramacılığı və balıqçılığı əhatə edən heyvandarlıqdır.

11. Avstraliya və Okeaniyaya-Avstaraliya, Okeaniya materiki və Sakit okeanın ada dövlətləri, o cümlədən 10 mindən artıq ada daxildir. Burada 14 dövlət, 13 asılı mülk mövcuddur. Əhalinin 90 % - dən artığı Avropa mənşəlidir. Əksər ölkələrdə dövlət dili ingilis dilidir. Protestant dini üstünlük təşkil edir. Avstraliyanın sahəsi 7686,8 min kv.km, əhalisi 21 mln nəfərdir. Əhalinin hər kv.km-də orta sıxlığı 2,5 nəfərdən artıqdır. Əhalinin 73%- ingilis – avstaraliyalılardan, 20% -i Avropa mənşəlilərdən ibarətdir. Paytaxtı Kanberra. Avstarliya ərazisi 6 ştata və 2 əraziyə bölünür. Avstraliya Böyük Britaniyanın başçılıq etdiyi birliyə daxil olan federativ dövlət sayılır. Dövlət başçısı Böyük Britaniyanın kralıçasıdır. Avstraliya yüksək inkişaf etmiş sənaye – aqrar ölkəsi hesab edilməklə Ümumi Daxili Məhsulda Sənaye – 26%, kənd təsərrüfatı- 3% - dən artığa çatmır. Dağ – mədən, metallurgiya, maşınqayırma, neft emalı və kimya

aparıcı sayılan sənaye sahələridir. Kənd təsərrüfatının əsasında zərif yunlu qoyunçuluq, ətlik, südlük istiqamətli iribuynuzlu sahəsi durur. Əkincilikdə taxılçılıq, şəkər qamışı, pambıq, meyvə, üzüm becərilməsi gəlirli sahələrdəndir. Nəqliyyatın bütün növlərinin inkişafı üçün şərait vardır. Tanınmış dəniz limanları yaradılmışdır. Hava nəqliyyatının fəaliyyətində Sidney, Melburn beynəlxalq hava limanları böyük rol oynayır.

12. Rusiya Federasiyasının sahəsi – 17,4 mln kv.m əhalisi – 142,2 mln nəfərdir. Adambaşına düşən Məhsul İstehsalı- 11700 dollar. Çoxsahəli təsərrüfatının inkişafına zəngin təbii şəraiti, təbii ehtiyatları müsbət təsir edir. Dünyanın yeganə ölkəsidir ki, xammalların bütün nomenklaturasına görə Mendeleyevin Dövrü Sistemində olan elementlərin hamısı ilə təmin olunmuşdur. Kolum duzu ehtiyatına görə dünyada 1 – ci yeri tutur. Yanacaq enerji ehtiyatları dünya əhəmiyyəti kəsb edir. Neft ehtiyatı 27,0 mlrd t-dur. Təbii qaz ehtiyatına görə dünyada 1 – ci yerdə durur. Kömür ümumi ehtiyatı 6000 mlrd t olmaqla dünya ehtiyatının 45% - ni verir. Dünya oduncaq ehtiyatının 25% buradadır. Meşə sahəsinə və oduncaq ehtiyatına görə dünyada 1 – ci, regionlarda isə Latın Amerikasından geri qalır. Dünyada ən soyuq iqlimə malik olması ilə tanınır. Dünyanın ən dərin gölü Baykal burada yerləşir. Adambaşına düşən su təchizatına görə dünyada 1 ci yeri tutur. Federativ dövlət olmaqla Respublika idarəetmə üsuluna malikdir. Bura 89 subyektdən 21 respublika, 6 ölkə, 49 vilayət, 10 muxtar mahal, 1 muxtar vilayətə ayrılır. Ölkədə 100-dən artıq xalq yaşayır. Rusların xüsusi cəkisi 82% - dir. Xristian, İslam, Buddizm dinləri aparıcıdır.

13. RF – sı Dünya sənaye məhsulunun 4,47 % - ni verir. İllik məhsul istehsalında yanacaq sənayesi 16,4%-r. Son illər 486 min t neft, 656 mlrd kub metr qaz, 315 mln t kömür hasil olunur. Ölkədə 600 İES, 100 SES, 9 AES və eləcə də KES, QES, Geotermal, ES, GES fəaliyyət göstərməklə ümumi gücləri 214 min kvtdan çoxdur. Onlar hər il 1016 mlrd kvtsaat elektrik enerjisi hasil edirlər. İES- lər illik enerji hasilatının 69% - ni verərək Perim, Kastroma, İriqlin, Surqut İES-ləri var. İES – lər qazla, kömürlə, mazutla işləyərək elektrik enerjisi, kommunal təsərrüfatın və isti şitilliklərin qızdırılması üçün isti su, buxar hasil edir. Dünyada ilk AES RF – də ümumi gücü 5 min kvtdan olmaqla Kaluqa vilayətinin Obninski ərazisində 1954 – ci ildə yaradılmışdır. Burada 9 sayda 29 bloklu AES – in ümumi gücü 21,3 1000 kvtdır (dünyada olan AES – lərin 6%) təşkil edir.

14. RF-sı Dünya kənd təsərrüfatı məhsullarının 2,0%- ə qədərini verərək 12-ci yeri tutur. Dünyada əkin sahəsi 20 min ha , məhsul toplantısının illik miqdarı 300 min t – dan çox olan, əsasən mülayim qurşağın bitkisi hesab edilən kartof toplanmasında 2- ci yeri tutur. Belə ki, illik məhsul tədarükü 34 min t təşkil edir. İllik taxıl tədarükü 87 min t, şəkər çuğunduru 14,2 min t, yun 60 min t, ət 2,3 min t, süd 33,2 min t təşkil edir. Şimali Qafqaz ölkənin bağcılıq bazasıdır. Kənd təsərrüfatının 2 – ci aparıcı sahəsi iribuynuzlulardan, donuzculuqdan, quşculuqdan, maralcılıq və atcılıqdan, balıqcılıqdan ibarət olan heyvandarlıqdır. Belə ki, 30 min baş iribuynuzlu, 17 min baş donuz saxlanılır; və s.

15.RF-nın Nəqliyyatın dəmir yolları 154 min km (dünyada 2 – cidir) olmaqla onun 47% - i elektriklişdirilmişdir; ilk dəmir yolları 26 km uzunluğa malik Sankt – Peterburqla – Tsarskoe Selo (Povlovskoe) arasında 1837 – ci ildə və 1851 – ci ildə

Sankt – Peterburq – Moskva arasında fəaliyyət göstərmişdir. Avtomobil yolları 900 min km qaz kəmərləri 63 min km-dir. Magistral qaz kəməri ilk dəfə 1946 – cı ildə Saratov – Moskva arasında (840 km) çəkilmişdir. Neft kəmərləri 150 min km - ə catmaqla boru kəməri nəqliyyatı 213,0 min km uzunluğa malikdir. Belə vəziyyət onu ABŞ – dan sonra dünyada 2 ci – yerdə saxlayır. Limanlarda 4700 – dən artıq gəmiləri vardır və s.

16. Hal – hazırda Ukraynanın milli gəlirlərinin strukturunun 50,5 % - ni sənaye, 21,4% - ni kənd təsərrüfatı, 9,9 % - ni tikinti, 5,7% ni nəqliyyat və rabitə təşkil edir. Sənaye məhsulları istehsalının 70% - i ağır, 30% - i isə yüngül sənayenin payına düşür. Respublikalararası şəkər ixracının 83%- i, makaron məmulatının 86% - i, bitki yağının 55%- i Ukraynanın payına düşürdü. Lakin bir çox məhsulları Ukrayna indi də digər dövlətlərdən alır. (Taxıl yığan kombayn, metropoliten vaqonları, yük avtomobilləri, trolleybuslar, yüngül sənaye üçün avadanlıqlar, minik avtomobilləri, traktor, neft, yüngül sənaye məmulatları və s.). Ukraynanın iqtisadiyyatı daha çox Rusiya iqtisadiyyatı ilə əlaqəli inkişaf etmişdir. 1990 – cı ildən başlayaraq iqtisadi gerilik daha çox nəzərə cərpdi. Ukraynanın başlıca şəhərlərindən biri yanacaq – energetika kompleksidir (YEK). Bu kompleksdə həmişə əsas rol kömür sənayesinə məxsus olmuşdur. Ukraynanın neftə olan illik tələbatı 60 min ton olduğu halda, 2010 – cu ildə cəmi 3,7 min. ton istehsal edilmişdir. Ukraynada ən çox neft 1970 – ci ildə istehsal edilmişdir. (14 min ton) Ukraynanın iqtisadiyyatında qaz istehsalının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Ölkədə 18 mlrd m³ qaz istehsal olunur, əslində ona tələbat 118 mlrd.m³-dur. Yanacaq və su ehtiyatlarının zənginliyi burada elektroenergetika sənayesinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Ukraynanın aparıcı sənaye sahələrindən biri qara metallurgiyadır. Xammal bazası Krivoy – Roq və Kercin dəmir filizi, Nikopolun manqan filizi, Doneski hövzəsinin kömürüdür. Maşınqayırma sənayesi də sənaye strukturunda qabaqcıl yer tutur. Ağır və nəqliyyat maşınqayırması, gəmiqayırma, kənd təsərrüfatı maşınları, avtomobilqayırma, energetika maşınqayırması, dəzgahqayırma, cihazqayırma inkişaf etmişdir. Meşə sənayesi Ukraynanın ənənəvi sahələrindən biridir. Yüngül sənaye məhsulları istehsalı ölkənin tələbatını ödəmir. Burada fərqlənən əsas sahələr toxuculuq (ipək və yun parçalar), trikotaj məmulatları və ayaqqabı istehsalıdır. Sənayenin strukturunda yeyinti sənayesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəkər, yağ-piy, ət və süd, konserv, şərab məhsulları istehsalı yeyinti sənayesinin mühüm sahələridir. Ukrayna MDB ölkələri icərisində yüksək inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ilə seçilir. Kənd təsərrüfatının formalaşmasının başlıca amilləri burada məhsuldar torpaqların, əlverişli iqlim şəraitinin və əmək ehtiyatlarının zənginliyidir. Kənd təsərrüfatının strukturunda aparıcı mövqe bitkiciliyə məxsusdur. Əsas dənli bitki payızlıq buğdadır. Texniki bitkilərdən başlıca olaraq şəkər çuğunduru əkilir. Ukrayna dünyada ən böyük çuğundur əkini sahələrinə malikdir. Ukrayna ən güclü şəkər sənayesinə malik olmasına baxmayaraq, hazırda yerli xammal bu sahəni tam təmin etmir. Digər bitkilərdən cənub rayonlarda günəbaxan, Polesyedə kartof becərilir. Tərəvəzcilik, bağcılıq, üzümçülük (xüsusilə Kırmda) geniş yayılmışdır. Ukraynada kənd təsərrüfatının 2 – ci sahəsi coxsahəli heyvandarlıqdır. Heyvandarlıqda əsas yeri iribuynuzlu mal – qara, sonra isə donuzculuq və qoyunculuq tutur. Bütün bu

deyilənlərlə yanaşı nəzərə alınmalıyıq ki, hal – hazırda Ukrayna müharibə vəziyyətindədir.

17 Altay dil ailəsinin türk dil qrupuna daxil olan xalqlar türk dünyasını əmələ gətirir. Onlar dil və mənşə fərqlərinə görə 4 qola ayrılır: Oğuzlara, qıpçaq qoluna, uyğur qoluna, bulqar qoluna. Türk xalqlarının birləşməsində aşağıdakı xüsusiyyətlər də əhəmiyyətli rol oynamışdır: əfsanələr və dastanlarının oxşarlığı, eyni sənət sahələrinin (ovçuluq, ipəkçilik, dəmirçilik) olması və s. Türk xalqlarının yaşadığı ərazilər qərbdə Balkan yarımadasından şərqdə Sakit okeana qədər sahəni tutur. Onlar şimalda Şm. Buzlu okeanından cənubda Tibet dağlıq yaylasına qədər geniş bir sahədə məskunlaşırlar. SSRİ – nin dağılması (1991 – ci il dekabr) ilə Azərbaycan, Qazaxstan, Qırxızistan, Özbəkistan, Türkmənistan kimi türkdilli respublikalar müstəqillik qazandı. Çində Sintszyan Uyğur Muxtar rayonu, RF – nin Şimali Qafqaz rayonunda Kabarda Balkar və Qaraçay – Çərkəz müstəqil qurum kimi mövcuddur. Əhali: 12 mln km ərazidə məskunlaşan 250 min nəfərə yaxın türk xalqlarının oğuz və bulqar qolları avropoid irqinə, qıpçaq və uyğur qolunun nümayəndələri monqoloid irqinə mənsubdurlar, Türk xalqlarının təbii artımı çox yüksək olması ilə seçilir. 65 yaşından yuxarı əhali ümumi əhalinin 10-15% - ni təşkil edir. Türk xalqlarının arasında daxili və xarici miqrasiya prosesləri sürətlə gedir. Daxili miqrasiyada dağ-mədən sənayesinin inkişafı (Qazaxıstan, Yakutiya-Saxa və Volqaboyunda) və sənayeləşmə böyük rol oynamışdır. Xarici miqrasiyada 40-cı illərdə olan məcburi köçürmələr, son vaxtlarda isə Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Avropaya (Almaniyada 2 mln türk yaşayır) və ABŞ – a olan əhali axınları diqqəti cəlb edir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Volqaboyu qurumlarda sənaye təsərrüfatın əsas sahəsidir. Bu ölkələrdə sənaye ÜDM – in 60-80%- ni verir. Türk dövlətlərinin çoxu yanacaq energetika məhsullarına olan tələbatını əsasən daxili ehtiyatlar hesabına ödəyir. Böyük metal ehtiyatlarına malik olan qurumlarda – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycanda metallurgiya müəssisələri vardır. Türk dövlətlərində neft maşınqayırması, elektrotexnika (Azərbaycan, Tatarıstan), kənd təsərrüfatı maşınqayırması (Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırxızistan), təyyarəqayırma (Türkiyə, Tatarıstan, Özbəkistan), avtomobilqayırma (Türkiyə, Tatarıstan, Özbəkistan) kimi maşınqayırma sahələri inkişaf edir. Mərkəzi Asiyada kənd təsərrüfatının rolu böyükdür. Sibirin şimalından başqa digər sahələrində kənd təsərrüfatı suvarma əsasında inkişaf edir. Onun əsas sahələrindən dənli bitkilər, yağlı bitkilər, texniki bitkilər əsasdır. Dənli bitkilərdən Qazaxıstanda, Türkiyədə və Volqaboyunda buğda, Şimali Qafqazda qarğıdalı, Mərkəzi Asiyada çəltik becərilir. Türkiyə və Azərbaycanda zeytun, Şimali Qafqazda günəbaxan əkilir. Texniki bitkilərdən pambıq, tütün əkini sahələri Türkiyə, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada geniş sahə tutur. Qoyunçuluq (Mərkəzi Asiyada), keçicilik (türkiyə), iri buynuzlu mal – qara saxlanması, atçılıq, maralçılıq, ipəkçilik, xəz dəri heyvandarlıq kənd təsərrüfatında mühüm yer tutur. Türk dövlətlərinin xarici əlaqələrində dəmir yolu (Tiva və Altaydan başqa) və hava nəqliyyatı, daxili nəqliyyatda avtomobil və çay nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Türkiyə, Xəzər hövzəsi ölkələrində, Yakutiya – Saxada dəniz nəqliyyatı, neft hasilatı rayonlarında boru kəməri nəqliyyatı inkişaf edir.

18. Türkiyə əhalisinin sayına görə Ön Asiyada birincidir. İki qitədə yerləşir. Ərazisinin 97% - i Asiyada, 3% - i Avropadadır. Ölkənin iqtisadi – coğrafi mövqeyinin əlverişli cəhətləri okeana birbaşa çıxışı olması (Qara, Aralıq dənizləri), Qara dəniz hövzəsi ölkələrini Aralıq dənizi ilə birləşdirən su yollarının (Bosfor və Dardanel boğazları) buradan keçməsi, mühüm nəqliyyat qovşağında yerləşməsi və s – dir. Relyefi əsasən dağlıqdır. Faydalı qazıntılardan daş kömür (Ereqlı, Zonquldaq), xromit (Dağardağ – Dovşanlı, Güləmən), əlvan metallar (boksit, mis, sink), az miqdarda neft və dəmir var. Türkiyə qısa müddətdə iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirmiş, təsərrüfatın strukturunda ciddi dəyişiklik yaratmışdır. Ölkədə maddi istehsalın əsas sahəsi sənayedir. Həsilat sənayesinin başlıca sahəsi energetika xammalının çıxarılmasıdır. Elektroenergetika yerli xammala və hidroenerji mənbələrinə əsaslanır. SES – lər ümumi enerjinin 1/3 hissəsini verir. Emaledici sənayedə qara metallurgiya (ildə 8 mln. ton polad), əlvan metallurgiya, son illər maşınqayırma (nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, dəzgah, alət maşınqayırması, elektrotexnika, radiotexnika, məişət maşınları), kimya (neft emalı, plastik kütlə, rezin, sintetik lif) sənayesi fərqlənir.

19. Türkiyənin emaledici sənayesində yeyinti və yüngül sənaye mühüm yer tutur. Emaledici sənaye məhsullarının dəyərinin 2/5 – dən çoxu bu sahələrin payına düşür (toxuculuq, xalçaçılıq, gön – dəri məhsulları). Kənd təsərrüfatında əkinçilik üstündür (gəlirin 2/3 - si). Taxıl bitkiləri (buğda, arpa) əkin sahələrinin 80% - ni təşkil edir (əsasən daxili Anadoluda). Suvarılan ərazilərdə çəltik, həmçinin paxlalı bitkilər (mərçimək, noxud, lobya) becərilir. Texniki bitkilərdən pambıq, şəkər çuğunduru, günəbaxan, küncüt, yerfındığı, soya, zeytun, tütün, çay əkilir. Meyvəçilik (sitrus meyvəçiliyi, üzümçülük) məhsullarının xeyli hissəsi ixrac edilir. Heyvandarlıqda qoyunçuluq, anqor keçiciliyi əsas yer tutur. İri şəhərlər ətrafında südlük-maldarlıq, broyler quşçuluğu inkişaf etmişdir. Baramaçılıq və balıqçılıq imkanları genişdir.

Ölkədəxili əlaqələrdə avtomobil nəqliyyatı əsas yer tutur. Dəmiryol nəqliyyatı ikinci yerdədir. Dəniz nəqliyyatı həm kabotaj, həm də xarici daşımalara xidmət edir. İri limanları İstanbul, İzmir, İzmit, İsgəndərün, Samsun, Trabzon, Mersindədir. Sərnişin daşınmasında hava nəqliyyatı (iri aeroportlar İstanbul, Ankara, Adana), neft və qaz daşınmasında boru kəmərinin rolu artır. Türkiyənin ixracında toxuculuq məhsulları, dəri məmulatı, yeyinti sənayesi məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları (tütün, taxıl, kişmiş, fındıq, pambıq), son illərdə sənaye məhsulları mühüm yer tutur. İdxalda sənaye məhsulları (maşınqayırma, kimya, qara metal prokatı) seçilir.

20. Azərbaycan Respublikasının, sahəsi – 86,6 min kv.km, əhalisi- 9,2 mln nəfərdən çoxdur, paytaxtı – Bakı şəhəridir. İdarəetmə formasına görə prezident respublikasıdır. Qanunvericilik orqanı Milli Məclisdir. Dövlətin başcısı 5 ildən bir seçilən Prezidentdir. Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin coxluğuna görə ən böyük respublikadır. Respublika Cənubdan İran İslam Respublikası ilə, Cənubi – Qərbdən Türkiyə, Rusiya Federasiyası ilə, Gürcüstan, Ermənistanla sərhədləşir. Azərbaycan 18 oktyabr 1991 – ci ildən müstəqillik əldə edib. Xəzər hövzəsində dünyanın 3 – cü böyük neft rayonunun kəşfi həsilat və yanacağıın dünya bazarına çıxarılması ilə əlaqədar

olaraq Azərbaycan Respublikasının Geosiyası əhəmiyyəti artmışdır. Qazaxıstan və Türkmənistanın nefti, qazı da Azərbaycan ərazisindən kəmərlər vasitəsilə qərbə Avropa bazarlarına nəql edilməkdədir. Deyilənlərə görə ki, dünyanın ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Norvec, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə kimi dövlətləri və bir sıra digər qonşu dövlətlər Azərbaycanda özlərini iqtisadi və strateji mövqelərini daha da möhkəmləndirməyə çalışır. Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətli nəqliyyat magistarallarının Avropa və Asiya ölkələri arasında Beynəlxalq böyük sərnişin daşımalarında rolu ildən ilə artırılacaqdır. Qədim “İpək Yolu” – nun 8 sentyabr 1998 – cı ildə bərpa olunması Azərbaycanın Şərqi - və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə Avropa dövlətləri arasında böyük nəqliyyat – ticarət dəhlizlərinə çevrilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir. Azərbaycan əhali qədim məskunlaşmaya malikdir. Onun milli tərkibinin 91%-ni Azərbaycanlılar təşkil edir. Orta sıxlıq 107 nəfərə cəttir. Şəhər – kənd əhalisinin nisbəti 53:47 təşkil edir. Əmək ehtiyatları 6015 min nəfərdən çoxdur. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. “Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişaf səviyyəsinin daha da inkişaf etdirilməsi” haqda dövlət proqramı həyata keçirilir. İslam dini aparıcı din sayılır. Respublikada müxtəlif sayda digər xalqlar da yaşayır.

21. Respublikada relyefin mürəkkəbləşməsinə səbəb olan Baş Qafqaz, Kicik Qafqaz, Talış dağ sistemi, Cənubi Qafqaz regionunda ən böyük düzənlik sayılan Kür – Araz, habelə Lənkəran ovalıqları insanların əmək fəaliyyətlərinə maksimum istifadə olunmasına öz müsbət təsirini əsirgəmir. Azərbaycan hələ qədimdən təbii sərvətlərdən neft – qaz diyarı kimi tanınmışdır. Belə yataqlar quruda və Xəzər akvatoriyasında fəaliyyət göstərir. Neftin geoloji ehtiyatının 10,5 mlrd t, qazın isə 2,7 trln kub metr olduğu müəyyənəşdirilmişdir. Azərbaycan ehtiyatına görə dünyada Çindəki yataqdan geri qalan, MDB – də isə tayı-bərabəri olmayan, Daşkəsənin Zəylik sahəsində yerləşən alimium alınmasında istifadə olunan alunitdən, Naxçıvanın Nehrəm sahəsində ehtiyatı 1,0 mlrd tona cəttan daş duzdan, Yuxarı Ağcakənd ərazisində qipsdən, Naxçıvanda gümüşlü polimetaldan, Paraqaçay, Qapıcıq molibdenindən, Kəlbəcərdə Şorbulaq, Ağ Yataq, civəsindən, Daşkəsəndə dəmir filizindən, Qazax rayonun Daş Salahlı bentonit gilindən, Tovuzun Ağdaş seolitindən, çoxsaylı tikinti daşlarından, Neftçala, Xıllı, Böyük Şor, Şirxan yodlu – bromlu sularından, Naftalanda mülicə neftindən geniş surətdə istifadə olunur. Naxçıvandakı Sirab, Badamlı sularından Şuşa rayonundakı Turş sudan, Dəvəci rayonundakı müalicə əhəmiyyətli Qalaltı mineral suları dünya əhəmiyyətlidir.

22. Yanacaq – energetika kompleksi Azərbaycan təsərrüfatının hələ çox qədimdən aparıcı sahələrindən hesab edilir. Həsilatın neft, qaz, kömür, torf, şist və odun tədarüki sahələri mövcuddur. Azərbaycan uzun müddət çar Rusiyasının, eləcə də SSRİ – nin başlıca neft bölkəsi olub hasil olunan neftin çox hissəsini vermişdir. Neft yataqları çox kicik ərazidə - 3000 kv.km sahədə bir – birinə yaxın ərazidə yerləşərək böyük geoloji ehtiyata malikdir. Azərbaycanda neft sənayesi öz inkişafına Abşeron yarmadasının Balaxanı, Sabuncu, Ramana, Suraxanı, Binəqədi, Pirallahı, Bibiheybət mədənlərindən başlasa da, 1949 – cu ildən Xəzərə doğru

istiqlamət almışdır. Son illərdə Respublikanın daxili rayonlarında (quruda) Muradxanlı, Mollakənd, Tərsdəllər, Kəmaləddin yataqları istifadəyə verilib. Son vaxtlar “Azəri”, “Günəşli”, “Çıraq”, “Şahdəniz”, “Qarabağ”, “Danulduzu”, “Əşrəfi”, “Lənkəran – dəniz”, “Naxçıvan”, “Abşeron”, “Oğuz”, “Kürdaşi”, “Araz”, “Alov” və “İnam” yataqları aşkarlanmışdır. “Şahdəniz” yatağında isə 1,0 trln kub metrədən artıq qaz ehtiyatının olması kəşfiyyat apararı müəssisələrə aydın olmuşdur. 1994 – cü il Azərbaycan Respublikası dünyanın 7 dövlətinin 11 tanınmış neft şirkətləri arasında müqavilə imzalanmışdır. Neft ehtiyatının 80% - dən artığı qaz kondensatının isə 93% - dən çoxu Xəzər dənizində yerləşən yataqların öhdəsinə düşür. Şahdəniz – Tblisi – Erzurum qaz boru xətti 2006 – ci ildə cəkilərək Gürcüstana, Türkiyəyə, Yunanıstana, Rumuniyaya, İtaliyaya və eləcə də Avropanın digər bazarlarına mavi yanacaq nəql edəcəkdir. Respublika daxilində ən zəngin qaz yataqları Qarabağ, Qobustan, Gürkən – Zirə zonalarında yerləşir.

23. Azərbaycanda elektroenergetikarı günün tələbatı səviyyəsində inkişaf etdirmək üçün hər cür imkanlar vardır. Daha doğrusu, yanacaq, su, külək, günəş, geotermik mənbələr mövcuddur. Bu əsasdən da respublikada SES, İES, İEM, Modul tipli, KES fəaliyyət göstərir. Metallurğiya kompleksində dəmir filizi çıxarılmasından, çuqun, polad əridilməsindən, prokat və başqa metallarla dəmir ərintiləri, ferro ərintilər təbəqə dəmir boru, rels və s. İstehsalından ibarət olan tam dövriyyəli qara metallurğiya müəssisələri mövcuddur. Respublikada 1954 – ci ildə Daşkəsən dağ mədən kombinatı, filiz saflaşdırma fabriki, 1952 – ci ildə Sumqayıt boru prokat birliyi, Bakıda təkrar qara metallurğiya müəssisəsi, İrimaşınqayırma zavodları nəzdində cox da böyük olmayan – kiçik metallurğiya sexləri yaradılmışdır. Maşınqayırma kompleksi aparıcı rol oynayır. O özündə 600- dən artıq müəssisə və istehsal sahələrini birləşdirir ki, onlar da 350 – dən cox adda müxtəlif növlü məhsullar verir. Bunların icərisində neft maşınqayırmasının xüsusi cəkisi 50% - dən az deyildir. Bunlardan Səttərxan adına, “Bakı fəhləsi”, Keşlə maşınqayırması, Sərdərov adına, Qarabağ dəniz özülləri, Binəqədi və s. neft – qaz maşınqayırma zavodlarının adını cəkə bilərik. Kimya və neft- kimya kompleksinin əsas müəssisələri Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Neftcalada, Mingəcəvirdə tikilmişdir. İstehsal olunan soda, sulfat turşusu, kükürd, kalium gübrəsi, tibb pereparatları, yuyucu tozlar, xlor, lak – boya, etil spirti, plastik kütlə, polietilin və s. məhsulları vardır. Yüngül sənayedə toxuculuq, tikiş, toxuma, xalçaçılıq, trikotaj, xəz – dəri, gön-dəri, ayaqqabı sahələri vardır. Toxuculuğun pambıq parca, yun parca, ipək parca sahələri ilə yanaşı trikotaj, gön- dəri, ayaqqabı fabrikləri istehlak rayonlarında – Bakıda, Gəncədə, Minkəcəvirdə yaradılmışdır. Xalçaçılıq, demək olar ki, hər yerdə qədim inkişaf tarixinə malikdir. Yeyinti sənayesinin 30 – dan cox sahəsi mövcuddur. Cörək, cörək məmulatları, ət və ət məmulatları, şəkər, şəkər tozu, qənnadı məmulatları, süd və süd məhsulları konservlərin müxtəlif növləri və s. buraya daxildir.

24. Kənd təsərrüfatında illik verdiyi məhsulun 61% - ni əkinçilik sahəsi verir. Əkinçiliyin strukturunda taxılçılıq, texniki bitkilər becərilməsi, subtropik bitkiçiliyi, bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük sahələri öz əksini tapır. Taxılçılıqın xüsusi əhəmiyyəti var. Azərbaycanda 2,4 min ton taxıl tədarük

olunmuşdur. Texniki bitkilərdən pambıq, tütün, kartof, şəkər çuğunduru becərilməkdədir. Gədəbəy, Tovuz, Şəmkirdə kartof məhsulu toplanır. Tütüncülük təsərrüfatı Oğuz, Qəbələdə, şəkər çuğunduru İmişli, Kürdəmirdə. Suptropik bitkiçililiyi Lənkəran, Astaradadır. Son illər Lənkəranda yaşılçay bükmə fabrikləri tikilmişdir. Heyvandarlıqda iribuynuzlular, xırdabuynuzlular, qoyuçucluq, quşçucluq inkişaf etmişdir.

25. Azərbaycanca nəqliyyatın bütün növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün təbii və iqtisadi imkanlar ölcüyə gəlməzdir. Onun dəmiryolu, avtomobil, dəniz və çay yolu, hava boru kəməri və habelə elektron növü bir – birilə birləşərək qovşaq təşkil edir. Dəmir yolu nəqliyyatı aparıcı yer tutur. Bu da onun il boyu fasiləsiz işləməsilə də bağlıdır. Respublikada dəmir yollarının ümumi uzunluğu 2100 km – dən artıq catmaqla 1400 km- ə qədəri çox yük sərnişin daşınmasını daha yaxşı təmin etmək məqsədilə elektriklişdirilmişdir. Hələ 1967 – ci ildə Metropoliten istifadəyə verilmişdir. Qısa məsafələrə, dağlıq ərazilərdə yük və sərnişin daşımalarında rentabelli hesab edilən avtomobil nəqliyyatı ölkədə yük daşımada, sərnişin daşımada 1-ci yeri tutur. Bakı – Rostof, Bakı- Astarə, Bakı- Tblisi, Yevlax-Balakən xəttlərini göstərə bilərik. Ən bahalı nəqliyyat növü Hava nəqliyyatı hesab olunur. Hal – hazırda respublika daxilində bir çox istiqamətə hava xətti fəaliyyət göstərir. Dəniz nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, Xəzər dənizi Avropa ilə Asiya arasında əlverişli mövqedə yerləşərək körpü rolunu oynayır. Azərbaycanda çay nəqliyyatından demək olar ki, istifadə olunmur. Yalnız Kürün ağzından Yevlax şəhərinə qədər az miqdarda çay gəmiçiliyindən istifadə olunur. Boru kəməri nəqliyyatının qədim inkişaf tarixi vardır. Balaxanı, Qaraşəhər neft boru xətti 1878 – ci ildə hasil olunmuş. Neft Daşları – Bakı Siyəzən – Bakı, Qroznı-Bakı neft kəmərləri, Bakı – Qroznı-Novarosiyski (1411 km), Bakı-Tblisi-Subsa neft kəmərləri də Bakı neftinin dünya bazarına çıxarılmasında mühüm rol oynayır.